

Kamil Weber (CENTRALNE MUZEUM JEŃCÓW WOJENNYCH)

ORCID: 0000-0002-6904-0073

Nicolas Levi (INSTYTUT KULTUR ŚRÓDZIEMNOMORSKICH I ORIENTALNYCH POLSKIEJ AKADEMII NAUK)

ORCID: 0000-0001-9780-730X

Żołnierze armii japońskiej w sowieckiej niewoli po zakończeniu II wojny światowej

DOI: 10.25951/8473

STRESZCZENIE

W drugiej połowie XIX w. Japonia przeżywała gwałtowny rozwój, który wkrótce przełożył się też na sukcesy militarne. Dzięki nim Cesarstwo mogło pozyskiwać zasoby i surowce niezbędne do dalszej modernizacji. Nastroje militarystyczne i wiążące się z nimi skłonności do nacjonalizmu zauważalne były zwłaszcza w latach trzydziestych XX w., co poskutkowało próbą dominacji w Azji Wschodniej. Początkowe sukcesy w trakcie II wojny światowej dobiegły jednak końca, gdy Japończycy musieli zmierzyć się z aliancką potęgą militarną. Jednoczesna walka ze Stanami Zjednoczonymi i ZSRS doprowadziły do kapitulacji ogłoszonej przez władze w Tokio. Decyzja ta tragiczne następstwa dla setek tysięcy Japończyków miała jeszcze przez wiele lat. Według szacunków do alianckiej niewoli mogło trafić nawet 2,7 miliona żołnierzy japońskiej armii i cywilów. Ilu z nich znalazło się w obozach na terenie ZSRS, nadal pozostaje kwestią sporną. Niektórzy badacze szacują, że taki los spotkał nawet 850 tysięcy Japończyków oraz przedstawicieli innych narodów, przymusowo wcielonych do cesarskiej armii. Ich położenie było bardzo trudne z dwóch powodów. Po pierwsze uwzględnić należy aspekt psychologiczny. Ówczesnemu pokoleniu Japończyków szczególnie silnie wpajano konieczność poświęcenia własnego dobra dla cesarza i narodu nawet za cenę życia. Drugi aspekt to fatalne warunki, w jakich przyszło funkcjonować osadzonym w sowieckich obozach, na skutek czego wielu poniosło śmierć. Artykuł ten ukazuje zatem kontekst historyczny wzięcia ich do niewoli, jak wyglądało życie obozowe oraz problemy, które pojawiły się po odzyskaniu wolności. Tematyka ta wydaje się obecnie nieco zapomniana nie tylko w krajach Zachodu, lecz także w samej Japonii, mimo wydania tam wielu wspomnień byłych jeńców.

SŁOWA KLUCZOWE: jeńcy, Japonia, ZSRS, II wojna światowa, praca przymusowa.

SUMMARY

Japanese Army Soldiers in Soviet Captivity after the End of World War II

In the second half of the 19th century, Japan experienced a rapid development, which soon translated into military successes. Thanks to them, the Empire could obtain resources and raw materials necessary for further modernization. Militaristic moods and the associated tendencies towards nationalism were noticeable especially in the 1930s, which resulted in an attempt to dominate East Asia. Initial successes during World War II, however, came to an end as the Japanese faced Allied military might. The simultaneous struggle with the United States and the USSR led to a surrender announced by the Japanese authorities. This decision had its tragic consequences for hundreds of thousands of Japanese people for many years to come. According to estimates, up to 2.7 million soldiers of the Japanese army and civilians may have been captured by the Allies. How many of them ended up in camps in the USSR is still a matter of dispute. Some researchers estimate that such a fate befell up to 850,000 Japanese and representatives of other nations, forcibly conscripted into the imperial army. Their position was very difficult for two reasons. First, the psychological aspect should be taken into account. The Japanese generation of that time was particularly strongly inculcated in the need to sacrifice their own good for the emperor and the nation, even at the cost of their lives. The second aspect is the terrible conditions in which prisoners in Soviet camps had to function, as a result of which many died. Thus, this article presents the historical context of their captivity, the life of the camp and the problems that arose after their freedom was regained. This subject seems to be a bit forgotten not only in Western countries, but also in Japan itself, despite the publication of many memoirs of former prisoners of war there.

KEYWORDS: prisoners of war, Japan, USSR, World War II, forced labor.

Wprowadzenie

W kwietniu 1868 r. cesarz Japonii Mutsuhito ogłosił plan reform, które nazywano później restauracją Meiji. Szybki rozwój szkolnictwa, uprzemysłowienia i dynamiczny wzrost gospodarczy miały wkrótce zniwelować opóźnienie technologiczne względem Zachodu. W ciągu kilku dziesięcioleci w Japonii zaczęło jednak brakować niezbędnych ku temu surowców, co wraz z umacnianiem się japońskiej armii potęgowało chęć zbrojnego poszukiwania ich poza granicami kraju. Narastaniu nastrojów imperialistycznych towarzyszyło również umacnianie japońskiego nacjonalizmu, co z czasem doprowadziło do konfliktów zbrojnych z państwami regionu. Także podczas II wojny światowej Japonia początkowo uzy-

skąła spore zdobycze terytorialne w krajach Azji. W 1945 r. prowadzenie walk jednocześnie przeciw koalicji państw zachodnich oraz ZSRS musiało jednak doprowadzić do kapitulacji. W efekcie do sowieckiej niewoli trafiło kilkaset tysięcy żołnierzy i członków personelu japońskiej armii, do której należeli też przedstawiciele podbitych w czasie wojny narodów – m.in. służyło w niej około 240 tysięcy Koreańczyków¹. W polskiej literaturze naukowej dotychczas mało obszernie została opisana historia tych jeńców. Artykuł przedstawia zatem kontekst historyczny wzięcia ich do niewoli, warunki, w jakich musieli funkcjonować, oraz ich późniejsze próby odnalezienia się w powojennym społeczeństwie.

Tło historyczne wzięcia do niewoli żołnierzy armii japońskiej

Rywalizacja pomiędzy Rosją a Japonią o dominację na terenach wschodniej Azji nasilała się od przełomu XIX i XX w. Doprowadziło to do wojny trwającej w latach 1904–1905. Po zwycięstwie Japonii wzajemne relacje uregulowano w traktacie z Portsmouth. Jednak w 1931 r. władze w Tokio zdecydowały o rozpoczęciu okupacji Mandżurii i proklamowaniu tam marionetkowego państwa Mandżukuo. Spowodowało to kolejną eskalację napięć w relacjach ze Związkiem Sowieckim². W kwietniu 1941 r. oba państwa podpisały jednak pakt o neutralności, który miał wygasnąć po 5 latach. Jeden z zapisów przewidywał, że umowa zostanie automatycznie przedłużona, jeśli żadna ze stron nie wyda decyzji o rocznym okresie jej wypowiedzenia. Pod koniec II wojny światowej Związek Sowiecki znajdował się jednak pod silną presją aliantów, aby otworzyć nowy front walki z Japonią, co Józef Stalin obiecał zrobić po klęsce Niemiec³. Amerykanie uważali, że Sowieci mogą opóźniać operację aż Stany Zjednoczone same zaatakują Japonię, ponosząc ciężar walk. Interwencja ZSRS była niezbędna do powstrzymania stacjonujących w Mandżurii wojsk japońskich, nazywanych Armią Kwantuńską.

¹ J.-m. Park, *The Survivor: Last Korean War Criminal in Japan Wants Recognition*, www.usnews.com/news/world/articles/2020-08-03/the-survivor-last-korean-war-criminal-in-japan-wants-recognition (dostęp: 12.03.2021).

² Szerzej o relacjach rosyjsko- i sowiecko-japońskich w XIX i XX w. zob.: I.V. Lukoyanov, *Russia and Japan in the Late 19th to 20th Centuries: the Road to War and Peace*, w: *A History of Russo-Japanese Relations: Over Two Centuries of Cooperation and Competition*, eds D. Streltsov, N. Shimotomai, Leiden–Boston 2019, s. 63–79; R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War in Siberia 1945–1956*, „Internationales Asienforum” 2003, Vol. 34, s. 286–287.

³ Tamże.

Gdyby bowiem Japonia miała możliwość przerzucenia tych jednostek w celu dodatkowej obrony swoich wysp, straty osobowe amerykańskiej armii mogłyby być wysokie⁴.

Japończycy przewidywali plany aliantów. Już na początku maja 1945 r. oficer wywiadu Armii Kwantuńskiej ostrzegł japońskie władze. Pisał on:

Trudno powiedzieć, czy obecny ruch wojsk na wschód jest przeprowadzany (a) w celu wywarcia nacisku na Japonię, (b) w celu rozpoczęcia ofensywy wojskowej przeciwko Japonii i Mandżukuo [– –]. Zakładając jednak, że Rosjanie zamierzają zaatakować Mandżukuo, prawdopodobnie spróbują odnieść szybkie zwycięstwo przy użyciu przylatującej siły – co najmniej dwukrotnie większej od naszej⁵.

Rzeczywiście, pod koniec czerwca 1945 r. Związek Sowiecki ogłosił zamiar zakończenia paktu na rzecz neutralności z Japonią. Dowództwo japońskiej armii zareagowało, naciskając na swoje Ministerstwo Spraw Zagranicznych, by wynegocjowało nowe porozumienie z Kremlen. Układ ten miał bowiem zwiększać możliwości kontynuowania wojny przez Japonię⁶. Plany się nie powiodły, a w Deklaracji Poczdamskiej z 24 lipca 1945 r. alianci zażądali ogłoszenia przez władze w Tokio natychmiastowej kapitulacji. Napisano m.in.: „Nadszedł czas, aby Japonia zdecydowała, czy nadal będzie kontrolowana przez tych samowolnych militarystycznych doradców, których nieinteligentne kalkulacje doprowadziły Cesarstwo Japonii do progu unicestwienia, czy też będzie podążać ścieżką rozumu”⁷. Pierwszy zastępca przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych ZSRS, a jednocześnie ludowy komisarz spraw zagranicznych – Wiaczesław Mołotow 8 sierpnia 1945 r. otrzymał jednak notę japońskiego ambasadora Satō Naotake. Władze Japonii odrzuciły w niej postanowienia Deklaracji Poczdamskiej. W tej sytuacji japoński ambasador w Moskwie i rząd w Tokio 8 sierpnia 1945 r. zostali poinformowani, że ZSRS uważa się za państwo będące w stanie wojny z Japonią⁸. Stało się tak, chociaż formalnie pakt o neutralności nadal obowiązywał⁹. Armia Czerwona już kolejnego dnia przekroczyła granice i rozpoczęła atak w Mandżurii, północnej

⁴ E. Wiley, *The Uncertain Summer of 1945*, www.nsa.gov/Portals/70/documents/news-features/declassified-documents/cryptologic-quarterly/The_Uncertain_Summer_of_1945.pdf (dostęp: 5.04.2021), s. 101.

⁵ Tamże, s. 100.

⁶ Tamże, s. 90.

⁷ Tamże, s. 108.

⁸ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 286.

⁹ T. Tomita, *The Reality of the Siberian Internment: Japanese Captives in the Soviet Union and Their Movements after Repatriation*, w: *A History of Russo-Japanese Relations*, s. 305.

Korei, na południowym Sachalinie i Wyspach Kurylskich¹⁰. Przeciwno siłom japońskim Sowietci wysłali ponad 1,5 miliona żołnierzy, 5 tysięcy czołgów i podobną liczbę samolotów bojowych¹¹.

Pomimo gwałtownie słabnącej siły militarnej Japonii, jeszcze wiosną 1945 r. jej przywódcy wojskowi głosili, że gdy tylko wróg pojawi się na brzegach wysp, nadejdzie dzień narodowego odkupienia. Alianci również przez długi czas postrzegali zwłaszcza Armię Kwantuńską jako silną, zdyscyplinowaną i pozostającą w pełnej gotowości. Co najmniej jednak od lutego 1944 r. stacjonujące tam jednostki były wycofywane, by rozmieszczać je w innych rejonach Azji¹². W efekcie, kiedy doszło do ataku Związku Sowieckiego, Armia Kwantuńska była już znacznie osłabiona. Miejsce najlepszych jednostek zajęli nowi rekruci, którzy często nie mieli doświadczenia bojowego. Brakowało też sprzętu. Wielu żołnierzy posiadało jedynie dziewiętnastowieczne karabiny, na lotniskach ustawiano imitacje samolotów wykonane ze sklejek, a zamiast artylerii kładziono kłody zabarwione czarnym atramentem¹³. Armia japońska w Mandżurii i na północy Półwyspu Koreańskiego liczyła wtedy około 714 tysięcy żołnierzy. Sytuacji nie mogło też znacząco zmienić dodatkowych 190 tysięcy wojskowych rozlokowanych na południu Korei¹⁴.

W Japonii żądanie bezwarunkowej kapitulacji ze strony aliantów wywołało niepokój o los cesarza. Wśród japońskich hierarchów nawet najbardziej zagorzali zwolennicy zawarcia pokoju nie byli gotowi poświęcić dobra władcy ani tradycji jego panowania. Alianci rozumieli japońskie obawy, ale nie przyznali od razu, że instytucja cesarza zostanie zachowana. Przyczyną tego był fakt, że sami nie mogli osiągnąć w tej kwestii porozumienia. Nie mieli też pewności, czy władze w Tokio przystaną na bezwarunkową kapitulację. Z uwagi na słabnącą siłę japońskiej armii oraz ataki atomowe na Hiroszimę i Nagasaki Japonia musiała jednak szybko podjąć decyzję o zaprzestaniu walk i 15 sierpnia przyjęła postanowienia Deklaracji Poczdamskiej¹⁵.

¹⁰ M. Toyoaki, *Lawsuit Seeks Japanese Government Compensation for Siberian Detention: Who Was Responsible for Abandoning Japanese Soldiers and Settlers in Mainland Asia After World War II?*, „The Asia Pacific Journal” 2009, Vol. 7, No. 1, s. 1.

¹¹ A.E. Barshay, *The Gods Left First. The Captivity and Repatriation of Japanese POWs in Northeast Asia, 1945–1956*, Berkeley and Los Angeles, London 2013, s. 15–16.

¹² E. Wiley, *The Uncertain Summer of 1945*, s. 90, 102.

¹³ Y. Igarashi, *Homecomings. The Belated Return of Japan's Lost Soldiers*, New York 2016, s. 86.

¹⁴ A.E. Barshay, *The Gods Left First*, s. 15–16.

¹⁵ E. Wiley, *The Uncertain Summer of 1945*, s. 91–93; T. Tomita, *The Reality of the Siberian Internment*, s. 305.

Pomimo ogłoszenia kapitulacji, dla aliantów kolejną niewiadomą stanowiła postawa japońskich żołnierzy w Mandżurii, Chinach i Korei. Nikt nie mógł zagwarantować, że oddziały te zaakceptują decyzję rządu¹⁶. Od lat japońskim żołnierzom wpajano bowiem, że poddanie się jest niehonorowe i lepiej ponieść śmierć¹⁷. Władze Japonii 2 września formalnie podpisały jednak akt kapitulacji stwierdzający:

Niniejszym ogłaszamy bezwarunkowe poddanie się mocarstwom sprzymierzonym japońskiego cesarskiego dowództwa generalnego, japońskich sił zbrojnych oraz wszystkich sił zbrojnych znajdujących się pod japońską kontrolą, gdziekolwiek się znajdują. Niniejszym nakazujemy wszystkim siłom japońskim [– –] i narodowi japońskiemu natychmiastowe zaprzestanie działań wojennych, zachowanie i uchronienie przed uszkodzeniem wszystkich statków, samolotów, mienia wojskowego oraz cywilnego, jak też spełnienie wszystkich wymagań, które może nałożyć Naczelný Dowódca aliantów [– –]¹⁸.

Kapitulacja czyniła niepewnym los żołnierzy oraz personelu japońskiej armii. Co prawda, Deklaracja Poczdamska zawierała również wytyczne odnośnie do przyszłego postępowania względem nich. W artykule 9. napisano: „Japońskie siły zbrojne, po całkowitym rozbrojeniu, będą mogły wrócić do swoich domów z możliwością prowadzenia pokojowego i produktywnego życia”¹⁹. Z kolei w art. 10. stwierdzono: „Nie zamierzamy, aby Japończycy zostali zniewoleni jako rasa lub zniszczeni jako naród, ale surowa sprawiedliwość zostanie wymierzona wszystkim zbrodniarzom wojennym, łącznie z tymi, którzy dopuścili się okrucieństw na naszych jeńcach”²⁰.

Repatriowani mieli zatem zostać wszyscy japońscy jeńcy²¹, z wyjątkiem osób odpowiedzialnych za zbrodnie wojenne. Chociaż rząd sowiecki zatwierdził de-

¹⁶ E. Wiley, *The Uncertain Summer of 1945*, s. 93.

¹⁷ Szerzej: K. Weber, *Przed wszystkim honor. Przyczyny i przejawy specyficznego postrzegania jeniectwa w kulturze Japonii – w kontraście do norm społeczeństw zachodnich*, „Studia Orientalne” 2021, nr 2 (20), s. 25–41; A.E. Barshay, *The Gods Left First*, s. 9.

¹⁸ Pełen tekst aktu kapitulacji: *Surrender by Japan, Instrument of Surrender Signed at Tokyo Bay September 2, 1945; Proclamation by Emperor of Japan Dated September 2, 1945*, www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000003-1251.pdf (dostęp: 11.05.2021), s. 1251–1252.

¹⁹ Pełen tekst Deklaracji Poczdamskiej: *Potsdam Declaration*, www.ndl.go.jp/constitution/e/etc/c06.html (dostęp: 24.03.2021).

²⁰ Tamże.

²¹ Sformułowania: „japońscy jeńcy” lub „japońscy żołnierze”, zawarte w tym tekście, będą odnosiły się również do przedstawicieli innych nacji, którzy służyli w armii Cesarstwa Japonii.

klarację 8 sierpnia 1945 r., nie zamierzał w krótkim czasie pozwolić im na powrót do ojczyzny. Państwowy Komitet Obrony ZSRS na czele ze Stalinem 23 sierpnia 1945 r. wydał dekret nr 9898-ss, zgodnie z którym ponad 500 tysięcy żołnierzy japońskich, zdolnych do pracy w warunkach syberyjskich i dalekowschodnich, miało trafić do sowieckich obozów jenieckich²². Oficjalnie jako jeńców wojennych zarejestrowano 639 676 żołnierzy japońskich z Armii Kwantuńskiej. Wśród nich było 26 583 oficerów i 191 generałów²³. Całkowita liczba Japończyków wziętych do niewoli przez Związek Sowiecki nadal pozostaje jednak kwestią sporną. Niektórzy japońscy badacze uważają, że wynosi ona nawet 800–850 tysięcy²⁴. Oprócz żołnierzy byli to również członkowie personelu cywilnego, inżynierowie Kolei Wschodniocchińskiej, a nawet operatorzy telefoniczne i japońscy osadnicy z podbitych terenów. Do niewoli trafili także m.in. Koreańczycy i Tajwańczycy, przymusowo wcieleni do japońskiej armii²⁵. Zatrzymanych rozbrojono i przetransportowano do miejsc zbiorczych np. w Mandżurii, północnej Korei, południowym Sachalinie i na Wyspach Kurylskich²⁶.

Władze ZSRS uważały, że zostali oni legalnie zatrzymani i rozbrojeni, a więc byli jeńcami wojennymi²⁷. Japońskie władze polityczne, wojskowe oraz wyżsi oficjele woleli jednak określać ich mianem internowanych (*yokuryu-sha*). Termin ten bowiem nie stygmatyzował w tak dużym stopniu i nie obciążał psychicznie

²² R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 286. Szerzej o ówczesnych uwarunkowaniach politycznych dotyczących losów japońskich jeńców i negocjacjach toczonych w tej sprawie między Stanami Zjednoczonymi a Związkiem Sowieckim: E.L. Katasonova, *Japanese Prisoners of War in the USSR: Facts, Versions, Questions*, „Russian Japanology Review” 2020, Vol. 3 (No. 2), s. 53–57.

²³ S. Kuznietsov, *Kwantung Army Generals in Soviet Prisons*, „The Journal of Slavic Military Studies” 1998, Vol. 11, Issue 3, s. 187; M. Toyooki, *Lawsuit*, s. 1.

²⁴ C. Momoko Geber, *Songs of Japanese Prisoners of War in the Soviet Union after World War II*, „Vienna Journal of East Asian Studies” 2019, No. 11, s. 181; R.S. La Forte, *World War II. Far East*, w: *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment*, ed. F.J. Vance, Santa Barbara 2000, s. 333. Szerzej w kwestii rozważań nad liczbą japońskich jeńców, którzy znaleźli się w niewoli sowieckiej: E.L. Katasonova, *Japanese Prisoners*, s. 57–58.

²⁵ Y. Ibuki, *One More Fight for Redress Regarding WWII in Asia*, www.us-japandialogueonpows.org/Siberia.htm (dostęp: 21.03.2021); Y. Igarashi, *Homecomings*, s. 81; N. Watanabe, *Korean Soldier Internees in Siberia and the Issue of (un)redressability*, www.ias.asia/the-newsletter/article/korean-soldier-internees-siberia-issue-unredressability (dostęp: 18.03.2021).

²⁶ M. Toyooki, *Lawsuit*, s. 1. Warto w tym miejscu przywołać również południowokoreański film pt. *My Way* (마이 웨이), przedstawiający historię Koreańczyka Yang Kyoung-jong’a, który w czasie II wojny światowej służył w Armii Kwantuńskiej. Można także wspomnieć japoński film pt. *Ryūzō Sejima*, który ukazuje przetrzymanie japońskiego oficera Ryūzō Sejima przez 11 lat na Syberii.

²⁷ N. Watanabe, *Korean Soldier*.

wziętych do niewoli. Internowani żołnierze nadal uchodzili za wojskowych wypełniających rozkazy dowódców. Takie traktowanie stawiałoby jednak ich w gorszym położeniu. Jeńcy wojenni bowiem, zgodnie z zapisami Konwencji Haskiej oraz Genewskiej, mieli zagwarantowanych znacznie więcej praw, np.: do szybkiej repatriacji, otrzymania zapłaty za pracę, odpowiedniego zakwaterowania i braku przymusu pracy oficerów. Zdaniem wielu analityków już samo zatrzymanie japońskich żołnierzy było wyraźnym naruszeniem prawa międzynarodowego i postanowień Deklaracji Poczdamskiej²⁸. Związek Sowiecki kontynuował walkę pomimo poddania się armii japońskiej na podstawie dekretu cesarza. Dopiero 2 września 1945 r., kiedy Japonia podpisała kapitulację, dobiegła końca sowiecka operacja wojskowa stanowiąca ignorowanie deklaracji o poddaniu się²⁹. Warto przypomnieć, że główny dowódca Armii Kwantuńskiej gen. Yamada Otozō w liście do marszałka Aleksandra Wasilewskiego z 29 sierpnia 1945 r. sam sugerował, aby jeńcy zostali skierowani do pracy w ZSRS. Trudno ocenić, czy w jego odczuciu miał to być rodzaj rekompensaty za szkody wyrządzone przez cesarską armię, czy też była to próba złagodzenia własnego losu³⁰.

W większości przypadków japońscy żołnierze po poddaniu się, nie byli przez aliantów wzięci do niewoli na długo i sukcesywnie ich repatriowano. Powrót niektórych został jednak opóźniony. Do końca 1946 r. Stany Zjednoczone zatrzymały prawie 70 tysięcy jeńców, by pracowali przy rozbieraniu obiektów wojskowych na Filipinach, Okinawie, wyspach środkowego Pacyfiku i Hawajach. Był wśród nich m.in. koreański generał Armii Kwantuńskiej Hong Sa-ik, którego oskarżono o popełnienie zbrodni wojennych. Władze brytyjskie również zatrzymały 113,5 tysięcy (z około 750 tysięcy) jeńców w południowo-wschodniej Azji. Ostatni wzięci do niewoli w Birmie i na Malajach wrócili do Japonii w październiku 1947 r. Z kolei w Chinach do kwiet-

²⁸ A.E. Barshay, *The Gods Left First*, s. 11–12; T. Tomita, *The Reality of the Siberian Internment*, s. 305.

²⁹ H. Shirai, 国際法から見た日本捕虜のシベリア抑留, www.jstage.jst.go.jp/article/jarees1993/1994/23/1994_23_33/_pdf/-char/ja (dostęp: 29.03.2021), s. 34. W ostatnich latach w tej sprawie nadal dochodziło do nieporozumień pomiędzy władzami w Tokio i Moskwie. W 2015 r. rosyjskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych stwierdziło, że żołnierze japońscy przewiezieni do Związku Sowieckiego nie byli więźniami, bezprawnie pozbawionymi wolności już po zakończeniu wojny, ale jeńcami, legalnie zatrzymanymi podczas trwających się jeszcze działań zbrojnych. Różnica opinii wynikała ze wspomnianego odmiennego postrzegania przez każde z państw momentu zakończenia wojny. Jest to kluczowe, gdyż w okresie od 15 sierpnia do 2 września 1945 r. japońscy żołnierze byli nadal brani do niewoli; zob. Nikkei, シベリア抑留は「歪曲」 記憶遺産でロシア, www.nikkei.com/article/DGXLAS0040008_T21C15A0000000 (dostęp: 30.03.2021).

³⁰ S. Kuznietsov, *Kwantung Army Generals*, s. 189.

nia 1949 r. na terenach kontrolowanych przez komunistów nadal przetrzymywano ponad 60 tysięcy japońskich jeńców³¹. Zazwyczaj mogli oni jednak liczyć na lepsze traktowanie niż ci, którzy trafili do obozów na terenie ZSRS.

Kontekst psychologiczny niewoli japońskich jeńców

Żołnierze japońskiej armii, którzy po kapitulacji znaleźli się w Związku Sowieckim, musieli poradzić sobie nie tylko z trudami surowego klimatu, lecz także ze sporym obciążeniem psychicznym. Wpajane im od lat zasady stały się też przyczyną znacznego ograniczenia liczby zatrzymanych. Wielu, chcąc uchronić się przed zniewoleniem, decydowało się bowiem na samobójstwo³². Indoktrynacja Japończyków na gruncie poświęcenia własnego dobra dla cesarza i narodu zaczęła się już w szkole podstawowej. Reskrypt cesarski z 1890 r. określał władcę mianem ojca wszystkich poddanych. Każda szkoła miała swoją świątynię Shintō, gdzie wyeksponowane było zdjęcie panującego. Tam też ceremonialnie odczytywano powinności każdego obywatela. Poczucie obowiązku poświęcenia dla dobra ojczyzny umocniło się zwłaszcza w latach trzydziestych XX w., kiedy w Japonii narastały nastroje nacjonalistyczne i imperialistyczne³³. Cesarska armia przyjęła etos, który wymagał od żołnierzy, by walczyli do śmierci i nigdy się nie poddawali. Takie były też dawne praktyki prowadzenia walki przez Japończyków w epoce przedmodernistycznej. Wiązało się to z kultywowanym od wieków kodeksem Bushidō, określającym wymogi zachowania japońskich wojowników. To honor miał być dla nich wartością kluczową, znacznie ważniejszą niż własne życie³⁴. W okresie rewolucji Meiji japońskie władze przyjęły zachodnią politykę wobec jeńców wojennych. Podczas wojny rosyjsko-japońskiej tylko nieliczni żołnierze, którzy zdecydowali się na poddanie, zostali później ukarani. Jednocześnie jeńcy wzięci do niewoli przez siły japońskie podczas tej wojny oraz w trakcie konfliktu z Chinami i I wojny światowej byli traktowani zgodnie z międzynarodowymi standardami. Dopiero w latach dwudziestych XX w. zauważalne było ponowne zaostrzenie restrykcyjnego nastawienia względem poddawania się³⁵.

³¹ J.W. Dover, *Embracing Defeat. Japan in the Wake of World War II*, New York 1999, s. 51.

³² U.A. Straus, *The Anguish of Surrender: Japanese POWs of World War II*, Seattle 2003, s. 39.

³³ Tamże, s. 33–34.

³⁴ K. Weber, *Przed wszystkim honor*, s. 33–34.

³⁵ E.J. Drea, *Japan's Imperial Army: Its Rise and Fall, 1853–1945*, Lawrence 2009, s. 257; U.A. Straus, *The Anguish of Surrender*, s. 17–21.

Stosunek japońskiej armii do kapitulacji został ujęty w „Kodeksie postępowania na polu walki” z 1941 r., tzw. Senjinkun. Otrzymywał go każdy japoński żołnierz. Zdecydowanie negatywnie przedstawiano tam oddanie się do niewoli. Dobrze ilustruje to następujący fragment: „Żołnierz nigdy nie powinien okryć się hańbą bycia pojmanym żywym. Nie powinien nigdy pozostawić po sobie haniebną reputacji po śmierci”³⁶. Wraz z opublikowaniem wytycznych Senjinkun rząd w Tokio rozpoczął kampanię propagandową, która gloryfikowała żołnierzy wołących zginąć niż zdecydować się na poddanie. Członków armii przekonywano również, że jeśli znajdą się w niewoli, zostaną przez wroga torturowani i zabici. Uczeni co prawda nie są zgodni, czy Senjinkun był prawnie wiążący dla japońskich żołnierzy, ale dokument ten odzwierciedlał tamtejsze tradycyjne normy społeczne i miał duże znaczenie zarówno dla personelu wojskowego, jak i cywilów. Ponadto w 1942 r. armia zmieniała obowiązujący w niej kodeks karny, aby sprecyzować, że oficerom, którzy poddawali swoich podkomendnych, groziła kara co najmniej sześciomiesięcznego pozbawienia wolności, niezależnie od okoliczności, w jakich następowała kapitulacja³⁷.

Nie wszyscy japońscy żołnierze stosowali się jednak do wytycznych Senjinkun. Niektórzy nie podzielali wiary, że samobójstwo jest słusznym rozwiązaniem. Innym brakowało odwagi, by zdecydować się na taki krok, lub uwierzyli zapewnieniom aliantów, że w niewoli mogą liczyć na dobre traktowanie. Analiza dzienników członków japońskiej armii przeprowadzona przez Richarda Aldricha z Uniwersytetu Nottingham wykazała, że często ich postawa odbiegała od wzorca charakteryzującego się fanatycznym oddaniem cesarzowi i kodeksowi Bushidō. Zwłaszcza w późniejszych latach wojny morale wojsk japońskich uległo pogorszeniu, gdyż liczne zwycięstwa aliantów spowodowały zwiększenie skłonności do kapitulacji³⁸. Historyk Niall Ferguson argumentował, że ważniejszy wpływ na niechęć do poddania się miała obawa przed torturami, które mogły spotkać ich w niewoli, niż strach przed karami dyscyplinarnymi oraz hańbą. Japońska propaganda przedstawiała bowiem amerykańskich żołnierzy jako rasistowskich i sadystrycznych³⁹.

³⁶ The War Department of Japan, *Senzinkun. Field Service Code*, Tokyo 1941, s. 13.

³⁷ U.A. Straus, *The Anguish of Surrender*, s. 40.

³⁸ R.J. Aldrich, *The Faraway War: Personal Diaries of the Second World War in Asia and the Pacific*, London 2005, s. 9; A.B. Gilmore, *You Can't Fight Tanks with Bayonets: Psychological Warfare Against the Japanese Army in the Southwest Pacific*, Lincoln & London 1998, s. 2–3.

³⁹ N. Ferguson, *Prisoner Taking and Prisoner Killing in the Age of Total War: Towards a Political Economy of Military Defeat*, „War in History” 2004, No. 11 (2), s. 176; National Defense Intelligence College, *Interrogation World War II, Vietnam and Iraq*, Washington 2008, s. 33.

Warunki życia w sowieckich obozach

Japońscy jeńcy początkowo przejawiali nadzieję, że wkrótce zostaną zabrani z ZSRS do ojczyzny. Transport odbywał się koleją, parowcami oraz pieszo⁴⁰. Niekiedy trwało to wiele tygodni. Wątpliwości wśród członków licznych przewożonych grup pojawiły się, gdy zauważyli, że kierują się nie na południe, lecz na północ⁴¹. Niepokój wzmógł się zwłaszcza, kiedy nie zatrzymali się na granicy Mandżurii i Syberii. Także i wtedy część jeńców sugerowała towarzyszom, że Sowieci co prawda zabiorą ich najpierw do miasta Czyta na Syberii, ale stamtąd trafią do Władywostoku nad Morzem Japońskim, skąd wrócą do domów⁴². Taka trasa miała pomóc uniknąć transportu przez południową Mandżurię, gdzie dochodziło do konfliktów pomiędzy chińskimi komunistami a nacjonalistami. Sowieccy żołnierze dodatkowo wprowadzali ich w błąd, wykrzykując hasła sugerujące, że wracają do Japonii, np. „Tokio domoy!”⁴³. Już droga do miejsca przeznaczenia stanowiła spory trud. Jeńcy musieli znosić ścisk w wagonach towarowych, zimno, niedobór żywności i upokarzające warunki sanitarne. Z powodu zmęczenia, chorób i niedożywienia, wielu nie przeżyło transportu⁴⁴.

Na początku niewoli japońscy jeńcy znaleźli się zatem w bardzo trudnej sytuacji z dwóch powodów. Po pierwsze przywołać należy opisany powyżej aspekt psychologiczny. Po drugie sowieccy żołnierze bardzo często zagrabiali ich rzeczy osobiste – zegarki, pióra, ale co najważniejsze, ciepłe koce i wełniane ubrania, konieczne do przetrwania w syberyjskich warunkach⁴⁵. Były jeńiec Yamashita Shizuo tak relacjonował pierwsze chwile pobytu w miejscu docelowym: „Przyjechalśmy do [– –] obozu na stację Nevelskaya, 58 km od Tajszetu. Naszym schronieniem stał się czarny namiot. Nad nim unosił się biały dym, wydając się jakby zamarzał w powietrzu. Widząc to, nasze serca zadrżały. [– –] Temperatura wynosiła –55°C. Tak zaczęło się nasze życie na Syberii”⁴⁶.

⁴⁰ БОЕНОПЛЕЕННЫЕ ЯПОНСКИЕ В СССР, www.dodi.ru/glossary/ru/v/v18/ (dostęp: 20.03.2021).

⁴¹ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 288.

⁴² I.P. Sano, *One Thousand Day in Siberia, The Odyssey of a Japanese-American POW*, Lincoln & London, 1997, s. 3–5.

⁴³ Y. Igarashi, *Homecomings*, s. 88.

⁴⁴ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 288; C. Momoko Geber, *Songs of Japanese Prisoners*, s. 181.

⁴⁵ Y. Igarashi, *Homecomings*, s. 87.

⁴⁶ S. Kuznetsov et al., *Construction in Post-War Siberia: Participation of German and Japan Prisoners of War*, IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, s. 5.

Sowieckie władze przyjęły, że z uwagi na przyzwyczajenie do japońskich warunków klimatycznych, jeńcy będą pracować w temperaturze do -25°C przy spokojnym wietrze oraz do -20°C przy jego średniej prędkości⁴⁷. Niekiedy praca była przerywana jednak dopiero, kiedy temperatura spadała poniżej -40°C . Warunki zakwaterowania również były bardzo złe. Niektórzy początkowo trafili do namiotów, inni do prymitywnych baraków niezapewniających ochrony przed zimnem. Część jeńców musiała z kolei zamieszkać w ziemiankach lub też samemu wybudować sobie prowizoryczne schronienia. Panowało duże przełudnienie. Na przykład w obozie nr 16 w Kraju Chabarowskim osadzeni zamieszkiwali drewniane chaty, w których rozmieszczono 16 mężczyzn na powierzchni 10 metrówkwadratowych⁴⁸. Ze względu na brak szyb okna baraków często uszczelniano sklejką lub deskami. Piece nie zawsze działały. W efekcie wewnątrz było ciemno i zimno. W obozach zazwyczaj nie było łaźni, pralni, suszarni, a toalety były niesprawne⁴⁹.

Pomimo złych warunków bytowych sowieckie władze chciały maksymalnie wykorzystać jeńców jako darmową siłę roboczą. W ZSRS po zakończeniu II wojny światowej zapotrzebowanie na nią było bardzo duże. Po pierwsze konieczna była odbudowana infrastruktury zniszczonej na skutek działań wojennych. Po drugie, ze względu na to, że poległy miliony sowieckich mężczyzn, brakowało osób mogących wykonywać niezbędne prace⁵⁰. Stalin uważał roboty przymusowe pokonanych za rzecz naturalną. Jego zdaniem, jeśli ZSRS stracił podczas wojny 5 milionów żołnierzy, to ktoś musiał tę lukę wypełnić. Przejawem takiego nastawienia była rozmowa z Winstonem Churchillem podczas konferencji poczdamskiej. Kiedy brytyjski premier narzekał na niedobór węgla w Wielkiej Brytanii, Stalin bez wahania zasugerował, by do wydobywania skierować niemieckich jeńców⁵¹.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ S. Kuznetsov, *The Situation of Japanese Prisoners of War in Soviet Camps (1945–1956)*, „The Journal of Slavic Military Studies” 1995, Vol. 8, Issue 3, s. 617; Y. Igarashi, *Homecomings*, s. 88; Y. Ibuki, *One More Fight*.

⁴⁹ S. Kuznetsov et al., *Construction in Post-War Siberia*, s. 5.

⁵⁰ Do pracy przymusowej przydzielono w poszczególnych kategoriach następującą liczbę japońskich jeńców: leśnictwo – 159 862, górnictwo – 134 608, rolnictwo – 74 731, przemysł ciężki – 50 597, budowa i remonty fabryk oraz mieszkań – 50 871, wojskowe i cywilne lotniska – 33 800, budowa i remont linii kolejowych – 20 157, elektrownie i przesyłanie energii – 15 674, budowa i naprawa wagonów i pojazdów transportu drogowego – 11 550, budowa i remonty dróg – 9953, budowa szpitali i budynków socjalnych dla jeńców – 9076; zob.: R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 295.

⁵¹ H. Shirai, 国際法から見た日本捕虜のシベリア抑留, s. 36–37.

Władze Związku Sowieckiego dzięki niewolniczej pracy chciały z kolei zapewnić sobie m.in. rozwój Syberii i regionów Dalekiego Wschodu. W tym celu powstała sieć obozów, głównie w sąsiedztwie wielkich projektów budowlanych i przemysłowych⁵². Szacuje się, że japońscy jeńcy zostali rozlokowani w około 2 tysiącach miejsc rozproszonych na terenie całego ZSRS, w większości jednak na Syberii⁵³. W niektórych rejonach temperatura spadała do 50°C poniżej zera, a śnieg utrzymywał się od 140 do 240 dni w roku. Obozy były bowiem rozmieszczone od regionów leżących na północ od kręgu polarnego (Workuta, Norylsk, Kołymskoje) po Władywostok, Chabarowsk, Środkowoazjatyckie Republiki Socjalistyczne i Kazachstan. Szacuje się, że 1 września 1945 r. jeńcy byli rozlokowani następująco: Władywostok – 75 tysięcy, Chabarowsk – 65 tysięcy, Irkuck – 50 tysięcy, Czyta – 40 tysięcy, Krasnojarsk – 20 tysięcy, Ułan-Ude – 16 tysięcy, Ałtaj – 14 tysięcy⁵⁴. Rzadziej transportowano ich do republik – kazachskiej (łącznie 50 tysięcy) i uzbeckiej⁵⁵ (20 tysięcy), a w jeszcze mniejszej liczbie do Turkmenistanu, Gruzji, Ukrainy⁵⁶ i do pozostałych obszarów europejskiej części ZSRS. Jeńcy skazywani na podstawie art. 58 kodeksu karnego za „działalność antysowiecką” lub za przestępstwa byli przetrzymywani w 2 obozach reżimowych dla przestępców wojennych⁵⁷. Nadzór nad osadzonymi sprawowało NKWD, a następnie Główny Zarząd ds. Jeńców Wojennych i Internowanych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Związku Sowieckiego⁵⁸.

Warunki, w jakich mieli wykonywać zadania, zostały unormowane w „Rozporządzeniu w sprawie wykorzystywania jeńców wojennych do pracy” wydanym przez NKWD 29 września 1945 r. Napisano tam, że: „Praca nad wykorzystaniem

⁵² S. Kuznetsov et al., *Construction in Post-War Siberia*, s. 2.

⁵³ M. Toyooki, *Lawsuit*, s. 1.

⁵⁴ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 288.

⁵⁵ Szerzej o losie japońskich jeńców skierowanych do pracy na terytorium Uzbekistanu i Tadżykistanu zob.: U. Usmon, *Yaponlar choyxonada o'zimizga o'xshab, chordona qurib o'tirishardi*, www.bbc.com/uzbek/central_asia/2010/09/100903_ltn_japan_prisoners (dostęp: 27.03.2021).

⁵⁶ Szerzej o japońskich jeńcach na terytorium Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej: J. Szapował, *Japończycy w obozach dla jeńców wojennych w sowieckiej Ukrainie (1946–1949). Historia nienapisana*, w: *Sowieckie obozy dla jeńców wojennych i internowanych 1939–1956. Przykłady wybranych narodów*, red. J. Bednarek, D. Rogut, Łódź–Warszawa 2018, s. 161–167.

⁵⁷ *БОЕИНОПЛЕЕННЫЕ ЯПОНСКИЕ В СССР*; R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 288.

⁵⁸ S. Kuznetsov, *The Ideological Indoctrination of Japanese Prisoners of War in the Stalinist Camps of the Soviet Union (1945–1956)*, „The Journal of Slavic Military Studies” 1997, Vol. 10, Issue 4, s. 86.

jeńców wojennych decyzją Państwowego Komitetu Obrony oraz NKWD ma być dostosowana do potrzeb przemysłu i budownictwa w ZSRS oraz ma na celu likwidację zniszczeń wojennych⁵⁹. Jeńców zatrudniano m.in. do: prac w kamieniołomach; wydobywania węgla; wyrębu drzew; naprawy maszyn; prac rybackich; budowy domów, elektrowni i stacji kolejowych; kładzenia i modernizacji torów; prac w tartakach; instalowania linii elektrycznych; kładzenia rur wodociągowych; transportu bloków lodowych czy też prac w cegielniach. Przydzielono ich również do zajęć zabronionych przez Konwencję Genewską⁶⁰. Mniej wyniszczającą pracę można było niekiedy otrzymać dzięki posiadaniu wykształcenia i dodatkowych umiejętności. Przykładowo jeńiec Yano Saburo ręcznie skonstruował tradycyjne japońskie liczydło – Soroban. Początkowo zostało ono zarekwirowane przez strażników. W większości byli oni jednak słabo wyedukowani, więc nie poradziili sobie z jego obsługą. Zwrócono je wspomnianemu jeńcowi i wyznaczono mu funkcję inspektora, zlecając prowadzenie obliczeń związanych z podziałem produktów spożywczych. Zyskanie takiej roli zapewniało wyższą rangę w obozowej hierarchii i lepsze warunki bytowe, a tym samym większe szanse na przeżycie⁶¹.

W zdecydowanej większości japońscy jeńcy pracowali jednak ponad siły. Długość dnia pracy bywała zwiększana przez strażników. Latem w rolnictwie mogła wynosić nawet 18 godzin, a zimą 12⁶². Pracowano zazwyczaj 7 dni w tygodniu, co prowadziło do skrajnego wyczerpania⁶³. W sowieckiej niewoli rzesza osadzonych z powodu utraty zdrowia lub poniesionych obrażeń trwale straciła zdolność do pracy⁶⁴. Typowy rozkład dnia w wielu obozach wyglądał następująco: o godzinie 5 spożywano poranną bułkę, o godzinie 6.30 jedzono śniadanie. Od godziny 7 do 14 trwała praca. Później następowała półgodzinna przerwa obiadowa, po czym znów pracowano do 19.30. Dopiero wtedy wracano do swoich kwater. Wolny czas należało wykorzystać na naprawę odzieży i obuwia. Były to czynności niezbędne, by móc zachować większe szanse na przeżycie, zwłaszcza w porze zimowej. Jeńcy nie mieli jednak swobodnego dostępu do materiałów naprawczych. By zdobyć igły lub nici, trzeba było wymienić je np. za chleb⁶⁵.

⁵⁹ S. Kuznetsov et al., *Construction in Post-War Siberia*, s. 6.

⁶⁰ H. Shirai, 国際法から見た日本捕虜のシベリア抑留, s. 38–39; R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 295.

⁶¹ Rozmowa K. Webera z Tekawa Hiroshim o jenieckiej przeszłości Yano Saburo – dziadka jego żony, który przeżył sowiecką niewolę. Informacja uzyskana 17 maja 2021.

⁶² S. Kuznetsov et al., *Construction in Post-War Siberia*, s. 8.

⁶³ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 297.

⁶⁴ S. Kuznetsov et al., *Construction in Post-War Siberia*, s. 8.

⁶⁵ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 297.

Mimo skrajnie trudnych warunków konieczne było zachowanie względnie dobrej kondycji, by móc wypełniać wyznaczone normy pracy. Wymogi dla osadzonych były takie same jak dla sowieckich robotników, wobec czego ze względu na osłabienie i niedożywienie, trudno było im je realizować⁶⁶. Wielu z tych, którzy powrócili do Japonii, po latach pamiętało tylko dwa rosyjskie słowa – „norma” i „dom”⁶⁷. Normy przypisywano brygadom roboczym niezależnie od tego, czy ich skład był kompletny. Jeśli ktoś zachorował lub był słaby, inni musieli nadrobić jego przydział. Wydajność była kontrolowana przez liczną kadrę nadzorczą. Jeńcy często powtarzali, że to nie ich praca jest zła, a wyznaczona norma⁶⁸.

Wypełnienie narzucanych limitów miało duże znaczenie z powodu wpływu wyników pracy na przyznawane racje żywnościowe. Według Wakatsuki Yasuo, profesora Uniwersytetu Tamagawa, by osiągnąć pierwszą klasę wydajności w syberyjskich obozach, należało wykonać 110% normy lub więcej. Uzyskanie drugiej klasy było możliwe przy zrealizowaniu 100%, trzeciej – 80%, a mniejsza wydajność oznaczała czwartą klasę. W przypadku podziału czarnego chleba, osiągnięcie pierwszej klasy oznaczało otrzymanie 450 g, dla klasy drugiej i trzeciej było to 200 g, a dla czwartej jedynie 150 g. Jeńcy w obawie przed pozbawieniem ich pożywienia często pracowali ponad siły, co jednak prowadziło do szybkiego wyczerpania organizmu⁶⁹. Czasem starano się nawet przekupywać inspektorów. Przy wyrębie lasów próbowano też podstępem uzyskiwać lepsze wyniki pracy. Przymusowi robotnicy po kryjomu odpiływali daty wypisane na przetartej powierzchni pni i wpisywali aktualne. W ten sposób ścięte dawniej drzewo było traktowane jako nowe, co ułatwiało wypełnienie normy⁷⁰. Pomimo słabego wyżywienia i bardzo długiego dnia pracy, czas ten niekiedy jeszcze przedłużano. Jeńcy zostawali wtedy tak długo, aż zrealizowali dzienny plan⁷¹.

Pierwszej zimy – na przełomie 1945 i 1946 r. – średnie wypełnienie norm wyniosło zaledwie 13%. Notowano też dużą liczbę zgonów i sytuacja poważnie zaniepokoiła sowieckie władze⁷². Minister Spraw Wewnętrznych gen. płk Siergiej

⁶⁶ H. Shirai, 国際法から見た日本捕虜のシベリア抑留, s. 39.

⁶⁷ S. Kuznetsov, ...*Yet Still They Remember Times Spent in Siberia with Nostalgia*, <https://siberiantimes.com/home/voice-of-siberia/yet-still-they-remember-times-spent-in-siberia-with-nostalgia/> (dostęp: 22.03.2021).

⁶⁸ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 296.

⁶⁹ H. Shirai, 国際法から見た日本捕虜のシベリア抑留, s. 40.

⁷⁰ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 295–296.

⁷¹ S. Kuznetsov, *The Situation of Japanese*, s. 615.

⁷² R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 296.

Krugłow zarządził wzmocnienie kontroli pod kątem wyżywienia, warunków pracy i poziomu opieki medycznej. Oświadczył on:

Wewnętrzne zasady i procedury w obozach pracy powinny być uproszczone i dostosowane do interesu wykorzystania siły roboczej i zachowania kondycji fizycznej jeńców wojennych. Jeśli jeńiec wojenny musi iść do pracy o godz. 8.00, to nie trzeba go budzić o 5.00. Pozwólmy mu dłużej leżeć w łóżku. Wiemy, że im więcej ktoś odpoczywa, tym mniej jest głodny⁷³.

Jeńcy nie tylko mieli bowiem zapracować na swoje utrzymanie, lecz także – jak wspomniano – stanowić rekompensatę na rzecz ZSRS. Jednak, przykładowo przez cały okres funkcjonowania obozu nr 7, koszty utrzymania przewyższały przychody z pracy. Efektywność w kolejnych latach wyglądała następująco: w 1946 r. – 60%, 1947 – 63%, 1948 – 71%, 1949 – 86%. Tylko 7 podobozów w drugiej połowie 1948 i w pierwszej połowie 1949 r. zapewniło opłacalność swojej pracy. Każdego roku obóz potrzebował znacznych dotacji z budżetu państwa na pokrycie kosztów utrzymania osadzonych. Przeszkodę w osiągnięciu odpowiedniej efektywności stanowiły m.in. niedobory sprzętu, a nawet odzieży. Większość jeńców pracowała przez cały rok na zewnątrz, np. przy wycinkach drzew, zatem ubrania i obuwie szybko się zużywały. Co prawda, niekiedy naprawiano je w warsztatach, ale po takim zabiegu mogły być zazwyczaj noszone przez mniej niż miesiąc. Kontrola przeprowadzona 7 sierpnia 1947 r. wykazała, że około 50% ubrań i butów nie nadawało się do noszenia. Trudności te w dużej mierze rozwiązano dopiero zimą na przełomie 1947 i 1948 r.⁷⁴

Największym problemem było jednak nieodpowiednie wyżywienie. Skutkowało bowiem brakiem sił do pracy i szybkim rozwijaniem się chorób. Żywność była bardzo słabej jakości, a jej podstawę stanowiły: ziemniaki, kapusta i chleb. Jeńcom doskwierał brak ryżu, zwłaszcza w początkowym okresie niewoli⁷⁵. Dienne normy przydziału żywności nie były przestrzegane. Nie uwzględniano też specyficznych wymogów różnych rodzajów pracy przymusowej, np. robót górniczych czy wyrębu drewna, jak też wyjątkowo trudnych warunków klimatycznych. Szacuje się, że codzienne wyżywienie japońskich jeńców zawierało średnio 1100–1300 kcal. Zgodnie ze współczesnymi normami Światowej Organizacji Zdrowia osoba ciężko pracująca powinna spożywać 3100–3300 kcal⁷⁶. Sowieckie MSW deklarowało

⁷³ A.A. Kirichenko, S.V. Grishachev, *The „Manchurian Blitzkrieg” of 1945 and Japanese Prisoners of War in the Soviet Union*, w: *A History of Russo-Japanese Relations*, s. 341.

⁷⁴ S. Kuznetsov et al., *Construction in Post-War Siberia*, s. 7–8.

⁷⁵ S. Kuznetsov, *The Situation of Japanese*, s. 612.

⁷⁶ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 294.

zapewnienie jeńcom następujących norm: świeże warzywa – 600 g, chleb – 300 g, ryż – 300 g, kasza lub mąka – 100 g, mięso – 50 g, ryby – 100 g, tłuszcz roślinny – 10 g, zielenina – 30 g, cukier – 15 g, sól – 15 g, herbata – 3 g. Oficjalnie zapewniano też 300 g mydła na miesiąc. Normy te jednak mocno odbiegały od rzeczywistości. Przyczyną była m.in. zła sytuacja gospodarcza ZSRS w pierwszych latach powojennych, kiedy ludność tego państwa również cierpiała z powodu niedożywienia, a czasem głodu. Należy ponadto pamiętać o trudnościach z zaopatrzeniem, spowodowanych dużym oddaleniem obozów i brakiem dróg dojazdowych. Według opowieści jeńców, którzy przebywali w Pietrowsku na Zabajkału, otrzymywali oni tylko 100 g ryżu dziennie i około 80 g zupy jarzynowej. Pomimo tego musieli pracować 7 dni w tygodniu po 9 godzin dziennie w tartaku i przy budowie dróg. W podobozie nr 4 (w pobliżu stacji Ust'-Byur) obozu nr 33 w Abakanie (środkowa Syberia) 500 japońskich jeńców pracowało przy wyrębie drewna. Dzień roboczy rozpoczynał się o godzinie 4 i trwał 17 godzin. Przy tak wyczerpujących warunkach otrzymywali oni jedzenie 3 razy dziennie – 2 kawałki chleba jęczmiennego, miskę zupy i czasem trochę ryżu. Na śniadanie wydawano też nieco suchych ziemniaków. W obozie w Czyta, podczas dwunastogodzinnej pracy, jeńcy otrzymywali 2 posiłki w postaci prostej zupy. W obozie NKWD nr 7 w Tajszece wydawano co prawda solone ryby, warzywa, groszek, ziemniaki i mięso. Osadzeni głodowali jednak, jeśli nie byli w stanie wypełnić norm, gdyż w zależności od realizacji planu zapewniano im bardzo zróżnicowane przydziały żywności⁷⁷.

Niedobór pożywienia wpływał na życie społeczne. W początkowym okresie niewoli jeńcy raczej nie integrowali się ze sobą. Skupiali się na zaspokojeniu głodu i przeżyciu kolejnego dnia⁷⁸. Każda garść owsianki czy kawałek chleba zwiększały szanse przetrwania, dlatego ważne było, aby wszyscy otrzymywali dokładnie taką samą ilość jedzenia. Osadzeni opracowali zatem proste urządzenie do mierzenia i ważenia. Jeden z Japończyków, który przeżył sowiecką niewolę, opowiadał:

Krojenie chleba odbywało się pod ścisłym nadzorem. Patrzyliśmy nieruchomo na człowieka mierzącego chleb za pomocą miarki, przecinając go piłą i ważąc. Kolejność w jakiej rozdawano kromki była jasno określona. Końce bochenków, które były szczególnie smaczne i pożywne, zostały przycięte tak, aby każdy z nas dostał mały kawałek⁷⁹.

⁷⁷ S. Kuznetsov, *The Situation of Japanese*, s. 614–615.

⁷⁸ R. Orange, I. Kuwajima, *The Last Japanese Man Remaining in Kazakhstan: A Kafkaian Tale of the Plight of a Japanese POW in the Soviet Union*, www.japansubculture.com/the-last-japanese-man-remaining-in-kazakhstan-a-kafkaian-tale-of-the-plight-of-a-japanese-pow-in-the-soviet-union (dostęp: 7.04.2021).

⁷⁹ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 294.

Sytuację pogarszał fakt, że powszechna była kradzież przez personel obozowy. W obozie w Tajszezie 4 stycznia 1946 r. stwierdzono następujące niedobory: 1762 kg mąki, 406 kg mięsa, 160 kg cukru i 44 kg przetworów. W rezultacie liczba ofiar śmiertelnych w ciągu 10 dni wyniosła tam 56, przede wszystkim w wyniku dystrofii spowodowanej niedożywieniem⁸⁰.

Możliwość zaspokojenia głodu cyklicznie poprawiała się wraz z nadejściem wiosny. Kiedy jeńcy wyruszali do pracy, po drodze starali się zbierać wszystko, co nadawało się do spożycia. Były to np. liście drzew, jagody, polne rośliny lub cebulki kwiatów. Niektórzy jedli je od razu, inni suszyli na piecach lub gotowali. Z kolei jesienią na polach szukano resztek po zbiorach. Zdarzało się, że jeńcy rzucali się na okoliczne uprawy, nie zważając na strzały ostrzegawcze strażników. Czasem jednak próbowanie alternatywnej żywności kończyło się tragicznie. Odnotowano wiele przypadków zatruc. Działo się tak chociażby po spożyciu trujących grzybów lub zbyt dużej ilości surowych warzyw⁸¹. Żeby zaspokoić głód, jedzono też węże, szczury, myszy polne, zające i żaby. Czasem osadzeni prosili strażników, by zastrzelili dla nich okoliczne koty i psy. Wśród śmieci wybierano też oberki z ziemniaków. Były jeniec Kariyuki Seiji relacjonował, że w obozie leżącym w Kraju Nadmorskim miały miejsce przypadki kanibalizmu⁸². Niekiedy dochodziło zaś do nieco zabawnych sytuacji. Japończycy myśląc, że znaleźli przy drodze ziemniaki pokryte błotem, napełnili nimi kieszenie. Po powrocie do obozu okazało się jednak, że były to tylko zamrożone końskie odchody⁸³.

W warunkach ciągłego braku pożywienia, oprócz tytoniu, walutą obozową stał się chleb. Niemal wszystko można było wymienić na odpowiednią jego ilość⁸⁴. Nakamaki Yasuhiro, który przebywał w obozie niedaleko Irkucka, wspominał, że jeden z jego towarzyszy zdecydował się wymienić za chleb nawet swoją bieliznę. Ubrany jedynie w mundur, zmarł po kilku dniach z wychłodzenia, gdyż temperatury w tym rejonie spadały do 40°C poniżej zera⁸⁵. Sam chleb nie mógł jednak zaspokoić potrzeb żywieniowych. W latach 1945–1946 w wielu obozach jedzenie było praktycznie pozbawione białka, zwłaszcza zwierzęcego⁸⁶. Niskokaloryczna

⁸⁰ S. Kuznetsov, *The Situation of Japanese*, s. 623.

⁸¹ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 294; S. Kuznetsov, *The Situation of Japanese*, s. 616.

⁸² Y. Igarashi, *Homecomings*, s. 90–91; D. Rogut, *Polacy z Wileńszczyzny w obozach sowieckich „saratowskiego szlaku” (1944–1949)*, Toruń 2003, s. 140.

⁸³ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 294.

⁸⁴ Tamże.

⁸⁵ Y. Igarashi, *Homecomings*, s. 90–91.

⁸⁶ S. Kuznetsov et al., *Construction in Post-War Siberia*, s. 9.

żywność powodowała, że w krótkim czasie masa ciała zmniejszała się nawet od 30% do 60%, co skutkowało wycieńczeniem i anemią. Łatwo mogły wtedy rozwinąć się wszelkiego rodzaju infekcje i choroby. Najbardziej rozpowszechnione były: gruźlica, zapalenie płuc, szkorbut, odmrożenia różnego stopnia i owrzodzenia. Występowały choroby zakaźne – zapalenie wątroby i czerwotka. Zdarzały się też epidemie tyfusu, co często prowadziło do śmierci. Przykładowo w okresie od 3 listopada 1945 do 14 czerwca 1948 r., na 2 tysiące jeńców 518 batalionu robotniczego we wsi Iablonevaia, w obwodzie Czyta, na tyfus i inne choroby zmarło 900 osób. Jeńcy rozpalali ognisko i kopali toporami na powierzchni lekko stopionej ziemi, po czym grzebali towarzyszy⁸⁷. Wysoka śmiertelność występowała zwłaszcza zimą przełomu lat 1945 i 1946⁸⁸. W niektórych obozach wyniosła od 30% do 50%⁸⁹. Przeciętnie wskaźnik śmiertelności wynosił około 10%. W kolejnych latach notowany był spadek: do 7% (1946–1947), 3,7% (1947–1948) i 2% (1948–1949)⁹⁰. Dynamika przyrostu liczby jeńców wymagających hospitalizacji i przypadków śmierci wyraźnie nasilała się porą zimową. Wraz z nadejściem wiosny umieralność znacznie spadała, a latem była jeszcze niższa⁹¹.

Przez cały rok warunki pracy były jednak bardzo niebezpieczne i często dochodziło do wypadków. Ogromna większość osadzonych nie знаła języka rosyjskiego, trudno więc im było prawidłowo wykonywać polecenia, a przy braku znajomości zagrożeń często wiązało się to ze sporym ryzykiem utraty zdrowia i życia. Przykładowo w kopalniach dochodziło do zawaleń. Niekiedy też na pracujących spadały ciężkie kamienie. Nie przestrzegano tam przepisów bezpieczeństwa – nie stosowano chociażby konstrukcji wzmacniających⁹². Nie zapewniało również masek ani ubrań ochronnych. Pył węglowy wdierał się zatem do ust, oczu i nosa⁹³. Jednym z najbardziej niebezpiecznych zajęć było ścinanie drzew. Jeńcom brakowało umiejętności, nie instruowano ich, jak prowadzić wycinkę, sprzęt był słabej jakości, a praca bardzo męcząca⁹⁴. Często dochodziło do sytu-

⁸⁷ S. Kuznetsov, *The Situation of Japanese*, s. 620–621, 623; S. Kuznetsov et al., *Construction in Post-War Siberia*, s. 9; Y. Ibuki, *One More Fight*.

⁸⁸ E. Shimura, 俺の手、まるでミイラの様 「衣食住ない」シベリア抑留, www.asahi.com/articles/ASN8G6VTLN86UNHB00K.html?fbclid=IwAR0kJBEuARBqdwFHY0JfFCVhQB1orR42LURw9ZXhTP59vUpws_nnMxjldkw (dostęp: 6.04.2021); *БОЕВНОПЛЕЕННЫЕ ЯПОНЦЫ В СССР*.

⁸⁹ Y. Igarashi, *Homecomings*, s. 91.

⁹⁰ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 299.

⁹¹ S. Kuznetsov, *The Situation of Japanese*, s. 622.

⁹² Tamże, s. 612, 624.

⁹³ Y. Igarashi, *Homecomings*, s. 93.

⁹⁴ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 295.

acji, kiedy pracujący byli przygniatani przez upadające pnie drzew. Zdarzało się również, że jeńcy zostali śmiertelnie przygnieci na budowach czy też potrąceni przez pociąg, jak np. 27 grudnia 1947 r. na stacji kolejowej w Irkucku. Zginęło wtedy 5 Japończyków, którzy popędzani przez eskortującego ich oficera, nie zdążyli przejść przez zasypane śniegiem tory⁹⁵. Według szacunków do 30% ogólnej liczby wypadków śmiertelnych dochodziło w leśnictwie, do ponad 23% – w górnictwie, a do około 15% – w rolnictwie⁹⁶.

Jak wspomniano, najgorsze warunki jeńcy musieli znosić pierwszej zimy spędzonej w ZSRS. Jednak kiedy robiło się cieplej, praca nadal była wycieńczająca. Latem nieustannie atakowały muchy i inne owady. Pojawienie się na skórze krwi było niebezpieczne, gdyż przyciągało wiele insektów, które kłusząc, znów pogłębiały rany. Pracę utrudniały też plagi komarów, a powodowana przez nie utrata krwi skutkowała dodatkowym osłabieniem⁹⁷. Przykładowo w Taszkencie wielu Japończyków pracowało w fabryce, więc pozornie warunki nie wydawały się bardzo uciążliwe, zwłaszcza że w tym rejonie panował ciepły klimat. Tam osadzeni cierpieli jednak z powodu pluskiew i malarii, co również wpływało na wzrost śmiertelności⁹⁸.

Liczne wypadki, niedożywienie i powodowane przez nie choroby stanowiły spore wyzwanie dla sowieckich lekarzy. Pomimo fatalnych warunków i braków zaopatrzenia często wykazywali oni poświęcenie, by ratować życie pacjentów. Prezes Japońskiego Stowarzyszenia Byłych Jeńców Wojennych – Saitō Roku-ro, który w 1946 r. trafił do szpitala w syberyjskiej wsi Nowoczuńka, wspominał, że tylko wielkiemu zaangażowaniu personelu medycznego zawdzięczał życie⁹⁹. Mimo dobrej woli lekarzy i pielęgniarek opieka medyczna była na bardzo niskim poziomie. Po ogromnych zniszczeniach wojennych i śmierci milionów ludzi w Związku Sowieckim na wielu obszarach brakowało szpitali, personelu, lekarstw, narzędzi medycznych, materiałów opatrunkowych oraz środków dezynfekujących. Tym trudniejsza była sytuacja w szpitalach obozowych. Sprzęt, który chirurdzy armii japońskiej przywieźli ze sobą do niewoli, został im zarekwirowany, wobec czego znielowano też możliwość niesienia pomocy towarzyszom. Ponadto personel medyczny armii japońskiej działał pod ścisłym nadzorem Sowieców. W wielu odległych obozach w ogóle nie było lekarzy, a najbliższy szpital

⁹⁵ S. Kuznetsov, *The Situation of Japanese*, s. 624, 627.

⁹⁶ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 299.

⁹⁷ Y. Igarashi, *Homecomings*, s. 92–93.

⁹⁸ Y. Ibuki, *One More Fight*.

⁹⁹ S. Kuznetsov et al., *Construction in Post-War Siberia*, s. 9.

był zbyt daleko, aby zabrać tam chorych. Stan opieki zdrowotnej był najgorszy pierwszej zimy spędzonej przez jeńców w ZSRS. W późniejszym czasie sytuacja ulegała stopniowej poprawie, lecz dostęp do pomocy medycznej nadal był bardzo ograniczony¹⁰⁰. W grudniu 1947 r. komendant obozu w rejonie Irkucka meldował, że hospitalizowane były tam 564 osoby, a posiadano jedynie 195 posłań. Personel medyczny liczył 6 razy mniej członków niż było to konieczne, by prawidłowo zadbać o chorych¹⁰¹. Wielu byłych jeńców wspominało, że medycy, pozbawieni dostępu do innych metod, kontrolowali stan ich zdrowia, np. szczypiąc ciało, aby zobaczyć, w jakim stanie jest tkanka mięśniowa. Kondycję zdrowotną oceniano też, np. obserwując, czy pośladki nadal są zaokrąglone. Jeśli tak było, stan badanego uważano za odpowiedni¹⁰². Kontrole lekarskie – jeśli w ogóle się odbywały – sprowadzały się jednak często raczej nie do sprawdzenia stanu zdrowia pacjentów celem podjęcia odpowiedniego leczenia, a do określenia, czy są oni zdolni do kontynuowania danej pracy¹⁰³.

Od postawy sowieckiego personelu medycznego zazwyczaj zdecydowanie odbiegało zachowanie załóg obozowych. Jeńcy byli stale pilnowani przez wartowników uzbrojonych w karabiny. Niekiedy strzelano nawet, gdy np. ktoś w czasie marszu poślizgnął się na oblodzonej drodze i przez chwilę został z tego powodu za kolumną¹⁰⁴. Zwłaszcza w pierwszych miesiącach osadzonych traktowano z dużą surowością. Dochodziło wtedy do wielu przypadków nadużyć, które kończyły się śmiercią. Przykładowo 16 kwietnia 1946 r. Sukiyama Masato i Kamadzaki Umekiti uciekli z obozu nr 7. Po schwytaniu obaj zostali rozstrzelani. Dochodziło też do sytuacji, kiedy usprawiedliwiano nieprzepisowe użycie broni wobec jeńców rzekomym podejmowaniem próby ucieczki. Niejednokrotnie stosowano też nadmierną przemoc. Jak wykazała chociażby sekcja zwłok Itaira Imzy z obozu nr 7, zmarł on na skutek uszkodzenia kości skroniowej, co było wynikiem pobicia. W obozie we wsi Baiangol jeńcy zauważyli z kolei, że strażnik przywłaszczył sobie kilka porcji chleba, więc Otani Takitsunze został przez nich wybrany, by zgłosił protest. Kiedy to zrobił, został na miejscu zastrzelony przez wspomnianego wojskowego. Załoga obozowa miała zatem niemal nieograniczoną władzę w stosunku do osadzonych. Czasem zdarzało się jednak, że jej członkowie byli karani za przestępstwa. W Buriacji 53 funkcjonariuszy zostało usuniętych ze stanowisk za

¹⁰⁰ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 298–299.

¹⁰¹ S. Kuznetsov et al., *Construction in Post-War Siberia*, s. 8.

¹⁰² S. Kuznetsov, *...Yet Still They Remember*.

¹⁰³ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 299.

¹⁰⁴ Y. Igarashi, *Homecomings*, s. 88.

wykroczenia związane z traktowaniem jeńców. Fatalne warunki i brak nadziei na zmianę sytuacji często prowadziły jednak do prób samobójczych¹⁰⁵.

Na stan psychiczny osadzonych wpływ miał również brak kontaktu z bliskimi. Dopiero od jesieni 1946 r., czyli około roku od rozpoczęcia niewoli, jeńcy zyskali możliwość wysłania listów do swoich rodzin. Niektórzy otrzymali pierwszą wiadomość dopiero po 2 latach od znalezienia się w ZSRS. Do korespondencji używano standardowych pocztówek jenieckich. Początkowo można było na nich zawrzeć maksymalnie 25 słów. Pozwalano na przesłanie od 2 do 4 listów rocznie, przy czym treść podlegała ścisłej cenzurze. W tym celu utworzono biuro cenzorskie we Władywostoku. Osadzeni nie mogli wspominać chociażby o położeniu obozów, panujących w nich warunkach, jak też mieli wyraźny zakaz krytykowania Związku Sowieckiego oraz jego władz¹⁰⁶. W 1947 r. cenzorzy wstrzymali około 40 tysięcy listów, bez poinformowania o tym japońskich jeńców. Taka sytuacja powodowała niepokój rodziny o ich los, jak też rozczarowanie nadawców wiadomości z powodu braku odpowiedzi¹⁰⁷. W lipcu 1947 r. w Moskwie działalność rozpoczęła co prawda japońskojęzyczna rozgłośnia radiowa, informująca o osobach mających wkrótce powrócić do ojczyzny, w rzeczywistości jednak wieści te rzadko docierały do rodzin, a raczej był to kanał sowieckiej propagandy¹⁰⁸.

Zupełnie inne warunki zapewniono generałom. Ze 191 przedstawicieli japońskiej armii tej rangi, których wzięto do niewoli, 170 na dłużej osadzono w ZSRS. Pozostałych zwolniono od sierpnia do grudnia 1945 r. lub zmarli oni w szpitalach na skutek obrażeń odniesionych w walce. Zatrzymanie zdecydowanej większości miało różne cele, m.in. postawienie ich przed sądem i wykorzystanie jako świadków podczas rozpraw. Nie bez znaczenia była też chęć wykorzystania ich w celach propagandowych. Generałowie byli przetrzymywani w drewnianych barakach wyposażonych w piece. Wokół zabudowań nie było ogrodzeń ani drutów kolczastych. Porządek dnia był daleki od rozkładu typowego dla sowieckiego obozu jenieckiego. Wstawano o godzinie 8, a godzinę później wydawano śniadanie. Dzielne racje żywnościowe generalicji zawierały m.in.: po 300 g chleba, ryżu i zupy, 120 g mięsa oraz 50 g ryb. Przysługiwało im dziennie również po 20 papierosów. Mogli ponadto otrzymywać paczki Czerwonego Krzyża. Światła w ich kwaterach gaszono dopiero o północy. W ciągu dnia zaś mogli spacerować. Ge-

¹⁰⁵ S. Kuznetsov, *The Situation of Japanese*, s. 617–618.

¹⁰⁶ Tamże, s. 619; T. Tomita, *The Reality of the Siberian Internment*, s. 311–312.

¹⁰⁷ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 297.

¹⁰⁸ T. Tomita, *The Reality of the Siberian Internment*, s. 311–312.

nerałowie nie mieli obowiązku pracy¹⁰⁹. Minister Spraw Wewnętrznych (MSW) ZSRS Nikołaj Dudorow poinformował, że jedynie na własne życzenie zajmowali się ogrodnictwem. Japońska delegacja, na czele z ministrem rolnictwa i leśnictwa Kōno Ichirō, odwiedziła obóz generalski MSW nr 48 w Leżniewsku (obwód iwanowski). Przed wyjazdem minister oznajmił: „Pod słowem »obóz« w Japonii nie wyobrażaliśmy sobie tego, co osobiście widzieliśmy. Jesteśmy zdumieni, że nasi rodacy są przetrzymywani w dobrych warunkach. Nie słyszałem żadnych skarg”¹¹⁰. Niektórzy z generałów próbowali nawet zabiegać o poprawę sytuacji innych jeńców. Przykładowo wiceadmirał Kuroki Godzi i gen. Sakama Kunjiti wysłali list do Przewodniczącego Rady Ministrów ZSRS Nikołaja Bułganina. Zaapelowali w nim o niezmuszanie do pracy chorych i słabych oraz o lepsze traktowanie osadzonych. W sumie 32 japońskich generałów zmarło jednak w sowieckich obozach i więzieniach, co daje wskaźnik śmiertelności na poziomie 16,7%. Wśród ogółu japońskich jeńców wynosił on około 10%. Było to jednak związane z faktem, że średni wiek generałów był znacznie wyższy niż wiek przeciętnego jeńca. Wielu cierpiało też na przewlekłe choroby, których objawy nasiliły się w warunkach niewoli¹¹¹.

Próby przystosowania do nowego otoczenia

Wraz z polepszaniem się sytuacji gospodarczej Związku Sowieckiego warunki życia szeregowych jeńców także ulegały stopniowej poprawie. Zapewniono im więcej jedzenia, a z czasem zyskali też nieco większą swobodę. Po pracy mogli np. wędkować w okolicznych akwenach¹¹². Życie obozowe również stawało się bardziej urozmaicone. W marcu 1947 r. sowieckie MSW wprowadziło system „edukacji kulturalnej”, co silnie wpłynęło na codzienność japońskich jeńców. Program ten obejmował m.in. wdrażanie kursów czytania i pisanie, wygłaszanie wykładów czy też spotkania grup dyskusyjnych¹¹³. Organizowano również zawody sportowe. Uprawiano m.in. sumo. W niektórych obozach urządzano turnieje, podczas których rywalizowano z jeńcami innych narodowości, a niekiedy nawet

¹⁰⁹ S. Kuznietsov, *Kwantung Army Generals*, s. 189–190.

¹¹⁰ Tamże, s. 195.

¹¹¹ Tamże.

¹¹² Y. Igarashi, *Homecomings*, s. 95.

¹¹³ C. Momoko Geber, *Songs of Japanese Prisoners*, s. 183–184.

z miejscową ludnością¹¹⁴. W Karagandzie (Kazachstan) Japończycy utworzyli klub baseballowy. Popularne były ponadto japońskie gry karciane (*hanafuda*) oraz pokazy filmów i koncerty. Wystawiano tradycyjne przedstawienia (*rakugo*). Tworzono rysunki komiksowe (*manga*), a w obozie w Ałma-Acie założono grupę, w której zajmowano się tworzeniem tradycyjnej japońskiej poezji (*haiku*). Często korzystano z gier planszowych, takich jak *Gō* i *Mah-Jongg*¹¹⁵. W zależności od inicjatywy i zdolności jeńców oraz postawy dowódców, można było przynależeć też do grup muzycznych oraz teatralnych¹¹⁶. Wystawiano sztuki rosyjskich twórców. W obwodzie irkuckim popularny stał się zespół Nowyi Golos, który dawał występy w wielu obozach¹¹⁷. Dzięki uczestniczeniu w przedsięwzięciach artystycznych i edukacyjnych osadzeni częściej byli zwalniani od robót popołudniami oraz w godzinach wieczornych. Niekiedy przyznawano im także dni wolne¹¹⁸. Unikali zatem dzięki temu ciężkiej pracy fizycznej. Posiadając talent muzyczny, można było zyskać bardziej uprzywilejowany status w hierarchii obozowej. Ponadto badania pokazały, że muzyka odegrała dla osadzonych ważną rolę w odnalezieniu się w nowych okolicznościach. Uczestniczenie w wydarzeniach kulturalnych pomogło odzyskać poczucie własnej tożsamości i człowieczeństwa, co wcześniej było zagrożone w trudnych warunkach obozowych. Tego typu inicjatywy wpłynęły też pozytywnie na kontakty japońskich jeńców z osadzonymi innymi narodowości, a także z załogą obozową¹¹⁹.

Celem promowania działalności kulturalnej i artystycznej była m.in. poprawa stanu psychicznego robotników, a przez to uzyskanie większej wydajności. Chciano też wywołać bardziej przychylne nastawienie wobec ZSRS oraz ustroju komunistycznego. Sowieci usiłowali wzbudzić w japońskich jeńcach zwłaszcza brak akceptacji względem imperialistycznych i militarystycznych ideologii wpajanych im od szkoły podstawowej¹²⁰. Przykładowo, tematyka wspomnianych przedstawień i koncertów zazwyczaj dotyczyła pochwały Związku Sowieckiego i tamtejszego systemu polityczno-gospodarczego. Miały one też wydźwięk antyamerykański oraz antykapitalistyczny. W ich trakcie często wspominano o biedzie w kapitalistycznej Japonii. Rozrywka służyła więc jako narzędzie propagandy¹²¹. Działania

¹¹⁴ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 297.

¹¹⁵ C. Momoko Geber, *Songs of Japanese Prisoners*, s. 184.

¹¹⁶ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 297.

¹¹⁷ S.I. Kuznetsov, *The Ideological Indoctrination of Japanese*, s. 87–88.

¹¹⁸ C. Momoko Geber, *Songs of Japanese Prisoners*, s. 183–184.

¹¹⁹ Tamże, s. 185.

¹²⁰ Tamże, s. 183.

¹²¹ S. Kuznetsov, *The Ideological Indoctrination of Japanese*, s. 87–88.

te miały doprowadzić do całkowitej przebudowy sposobu myślenia osadzonych. W raporcie CIA zatytułowanym *Soviet Indoctrination Japanese Prisoners of War* pojawił się następujący fragment:

Pod kontrolą MSW znajdowało się nie tylko życie i zdrowie jeńców, lecz także ich poglądy. To było gigantyczne zadanie – zmienić ideały i całkowicie odmienić japoński światopogląd. W programie ideologicznym przygotowanie było skomplikowanym mechanizmem, który należało podporządkować przyszłemu życiu i działalności jeńców. System indoktrynacji został starannie dostosowany do specyfiki narodowej Japonii i stopniowo wnikał w głowy jeńców wojennych. Instrumentem MSW była grupa japońskich komunistów, działająca pod sowiecką kontrolą¹²².

Kampanię indoktrynacyjną prowadzono już od marca 1946 r. Chciano bowiem, by po powrocie do Japonii jeńcy działali jako propagandyści na rzecz Komunistycznej Partii Japonii (KPJ) i dążyli do wprowadzenia tam ustroju komunistycznego. W tym celu rekrutowano młodych osadzonych i szkolono ich jako aktywistów¹²³. Sowieckie MSW w poszczególnych obozach tworzyło demokratyczne komitety, koła lub szkoły, w których indoktrynację prowadzili członkowie KPJ lub jej sympatycy¹²⁴. Wyniki osiągnięte dzięki tym działaniom zostały potwierdzone w sowieckich raportach, chociaż dane prawdopodobnie fałszowano, aby wykazać osiągnięcie oczekiwanych postępów¹²⁵. Koła miały raczej zapewnić administracji obozowej wiedzę o postawie jeńców. Informowały o ewentualnych planach uciezek lub buntów. Wśród osadzonych zaś propagowały politykę władz obozowych. W kierownictwie tych kół znajdowały się osoby szczerze wierzące w komunistyczną propagandę, jak i takie, które widziały w tym jedynie szansę na poprawę swojego losu¹²⁶. Osoby wykazujące chęć współpracy były nagradzane przywilejami, m.in. zwiększeniem racji żywnościowych oraz ich lepszą jakością. Przydzielano im również odpowiednią odzież, zapewniano łatwiejszą pracę i obiecywano możliwość szybkiego powrotu do ojczyzny. Prowadziło to do pogarszania wzajemnych stosunków i powstawania rozłamów w społeczności jenieckiej. Tym bardziej że władze obozowe wzmacniały poczucie nieufności poprzez nakłanianie do wzajemnego donoszenia na siebie¹²⁷.

¹²² S. Kuznetsov et al., *Construction in Post-War Siberia*, s. 9.

¹²³ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 297; S. Kuznetsov, *The Ideological Indoctrination of Japanese*, s. 88.

¹²⁴ S. Kuznetsov et al., *Construction in Post-War Siberia*, s. 9–10.

¹²⁵ C. Momoko Geber, *Songs of Japanese Prisoners*, s. 183.

¹²⁶ S. Kuznetsov et al., *Construction in Post-War Siberia*, s. 9.

¹²⁷ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 297; S. Kuznetsov, *The Ideological Indoctrination of Japanese*, s. 88.

Nadzieja na polepszenie bytu dla wielu była zachętą do podejmowania współpracy. W lipcu 1947 r. utworzono Szkołę Polityczną. Nauczano w niej podstaw ideologii komunistycznej. Uczestnictwo było dobrowolne, a kursanci musieli być przynajmniej absolwentami szkoły średniej. Nauka trwała zazwyczaj 3 miesiące. W tym czasie czytano publikacje dotyczące spraw międzynarodowych, ówczesnego stanu stosunków japońsko-sowieckich oraz teorii marksistowsko-leninowskiej. Kończący szkoły komunistyczne zostawali w obozach instruktorami. Sami jeńcy uważali, że absolwenci często stawali się fanatycznymi zwolennikami komunizmu. Pełnili funkcję inspiratorów i mówców, którzy z powodzeniem zarażali ideami swoje otoczenie¹²⁸.

Sowieckie MSW za przydatne kanały propagandy uważało również różnego rodzaju audycje radiowe. Zachęcano do korzystania z bibliotek, gdzie znajdowały się nacechowane ideologicznie publikacje¹²⁹. Narzędziem indoktrynacji była także prasa. Ze względu na brak innych źródeł wiadomości ze świata pojawienie się gazety było przez osadzonych przyjęte z zadowoleniem. Później jednak wielu oficerów podchodziło do niej z dezaprobatą, zauważając jej indoktrynerski charakter¹³⁰. Już na początku niewoli część japońskich jeńców osadzonych w obozie nr 16 w Chabarowsku utworzyła pierwszą redakcję gazety „Nippon Shimbun”, będącej głównym organem propagandowym dla osadzonych w ZSRS, Mongolii oraz Korei. Jej pierwszy numer był dość prymitywny, jednak kiedy redaktorem naczelnym został podpułkownik I.I. Kowalenko, stała się istotnym elementem oddziaływania. Jeden z autorów pisał np.: „Po powrocie powinniśmy zjednoczyć się na silnym froncie proletariackim i obalić system imperialistyczny. Będziemy walczyć z amerykańską imperialistyczną pomocą dla Japonii”¹³¹.

Artykuły publikowane w gazecie budziły u jeńców obawy o los bliskich pozostawionych w ojczyźnie okupowanej przez amerykańskie wojska. Redaktorzy znali stan ducha osadzonych, dlatego łatwo odnieśli spory sukces propagandowy¹³². Odbiorcy tych komunikatów wyniszczeni ciężką pracą i głodem, odcięci od świata oraz przygnębieni brakiem wiary w szybki powrót do kraju, byli podatni na popularyzowane wśród nich idee¹³³. Ponadto jeńcy, którzy sprzeciwiali się indoktrynacji, stawali się przedmiotem ataku podczas masowych zgromadzeń, gdzie

¹²⁸ S. Kuznetsov, *The Ideological Indoctrination of Japanese*, s. 90, 93.

¹²⁹ Tamże, s. 87–88.

¹³⁰ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 298.

¹³¹ S. Kuznetsov, *The Ideological Indoctrination of Japanese*, s. 96–97.

¹³² Tamże.

¹³³ Tamże, s. 90.

byli publicznie obrażani i sztychowano ich postawy¹³⁴. Czasem jednak zainteresowanie ideami komunizmu miało charakter całkowicie pozorny i intencjonalny. Zdarzało się, że np., że osadzeni prosili strażników o książki, nie po to, by poznać z nich przemyślenia Marksa czy Lenina, ale żeby podczas przeziębienia wyrwane kartki służyły im jako chusteczki. Pozytywny stosunek do władz i systemu polityczno-gospodarczego ZSRS był zatem wymuszany i często jedynie powierzchowny¹³⁵. Zupełnie inaczej wyglądały relacje z miejscową ludnością.

Jak wspomniano, po pewnym czasie zmniejszono nadzór nad osadzonymi i zyskali oni większą swobodę przemieszczania się. Sprzyjało to nawiązywaniu kontaktów z mieszkańcami okolicznych terenów. Okazją ku temu były również opisane przedsięwzięcia artystyczne. Dzięki organizowanym przedstawieniom sowieccy widzowie mogli na krótko zapomnieć o własnych problemach i niedostatku. Rosła również ich akceptacja wobec żyjących w sąsiedztwie jeńców. Z biegiem czasu, ludność kojarzyła ich z pozytywnymi działaniami, a wzajemne kontakty stały się normą¹³⁶. Niekiedy nawet dzielono się jedzeniem. Harada Kōichi, prezes Stowarzyszenia Byłych Jeńców Wojennych „Angara-kai”, wspominał, że obywatele ZSRS dawali im chleb, mimo że w trudnych latach powojennych sami mieli zapewnioną dzienną rację wynoszącą zaledwie 200 g na osobę¹³⁷.

W latach 1948–1949 około 95 tysięcy byłych żołnierzy japońskiej armii pozostawało w Związku Radzieckim. Nauczyli się funkcjonować i pracować w warunkach syberyjskich, a nawet doceniać piękno tamtejszej przyrody¹³⁸. Przebywając z okolicznymi mieszkańcami w trakcie pracy i w czasie wolnym, osadzeni nie tylko poznawali ich mentalność oraz zwyczaje. Z czasem zaczęto nawiązywać relacje przyjacielskie, a nawet wchodzić w związki. Małżeństwa japońskich jeńców z miejscowymi kobietami nie należały do rzadkości. W Kańsku (w obwodzie krasnojarskim) około 50 z nich poślubiło miejscowe kobiety. Yoshida Yukio, który przeżył pobyt w obozie, wyjaśniał, że było to zupełnie naturalne. W trakcie II wojny światowej bowiem wielu sowieckich mężczyzn poległo na froncie. Z kolei osadzeni po kilku latach niewoli byli spragnieni bliskości drugiej osoby. Zakładali więc tam nowe rodziny. Według szacunków około 500 Japończyków przetrzymywanych na Syberii po zwolnieniu z niewoli nie chciało wracać do ojczyzny. Część starała się o powrót, ale ich listy do władz Japonii i ZSRS pozostawały bez

¹³⁴ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 298.

¹³⁵ Rozmowa K. Webera z Tekawa Hiroshim. Informacja uzyskana 17 maja 2021.

¹³⁶ C. Momoko Geber, *Songs of Japanese Prisoners*, s. 185.

¹³⁷ S. Kuznetsov et al., *Construction in Post-War Siberia*, s. 10.

¹³⁸ R. Dähler, *The Japanese Prisoners of War*, s. 287–288.

odpowiedzi i postanowili osiedlić się w miejscu, w którym przebywali. Niektórzy powracali do Japonii dopiero po 50 latach, kiedy odnaleźli ich krewni¹³⁹.

Repatriacja i trudny powrót do społeczeństwa

Pod presją społeczności międzynarodowej Związek Sowiecki już w grudniu 1946 r. podpisał ze Stanami Zjednoczonymi porozumienie dotyczące repatriacji jeńców z armii japońskiej. Postanowienia zawarte w dokumencie zakładały, że co miesiąc do Japonii powróci 50 tysięcy osób. Sowieckie władze zimą opóźniały jednak ten proces, tłumacząc się zamarznięciem portów, w wyniku czego nie wypełniano limitów. W rzeczywistości port Nachodka, przez który w głównej mierze transportowano jeńców, rzadko zamarzał. Sytuacji nie zmienił nawet fakt, że Stany Zjednoczone zaproponowały pożyczanie lodołamaczy. Sowiecka propaganda w tym czasie za opóźnienia obwiniała m.in. stronę japońską, twierdząc, że władze w Tokio nie dostarczają odpowiedniej liczby statków¹⁴⁰. Pomimo tego, do grudnia 1948 r. wielu byłych żołnierzy rzeczywiście powróciło do ojczyzny. Choć później skala powrotów spadła, w sumie do 1950 r. ponad 200 statków przywiozło do Japonii prawie 313 tysięcy osób¹⁴¹. W kolejnych miesiącach repatriacje nadal trwały, jednak wielu osadzonych pozostało w ZSRS jeszcze kilka lat.

Na skutek decyzji Ławrientija Berii – sprawującego po śmierci Stalina faktyczną władzę w państwie – od 1953 r. obozy były stopniowo zamykane¹⁴². Dopiero jednak 3 czerwca 1955 r. w Londynie rozpoczęły się sowiecko-japońskie rozmowy na temat normalizacji stosunków. Wśród 7 postulatów władz w Tokio znalazł się problem repatriacji¹⁴³. Dzięki negocjacjom oba państwa wznowiły stosunki dyplomatyczne. W Moskwie 19 października 1956 r. podpisano „Wspólną deklarację japońsko-sowiecką”¹⁴⁴. W czasie, gdy repatriacja oficjalnie była już zakończona, w listopadzie 1956 r. w obozach i więzieniach ZSRS nadal przetrzymywano ponad

¹³⁹ S. Kuznetsov, *...Yet Still They Remember*.

¹⁴⁰ T. Tomita, *The Reality of the Siberian Internment*, s. 311–312.

¹⁴¹ M. Sevela, *Sakhalin: the Japanese Under Soviet Rule*, „History Today” 1998, Vol. 48, s. 2.

¹⁴² T. Tomita, *The Reality of the Siberian Internment*, s. 311.

¹⁴³ S. Kuznetsov, *Kwantung Army Generals*, s. 197.

¹⁴⁴ Pełny tekst porozumienia: *Union of Soviet Socialist Republics and Japan, Joint Declaration, Signed at Moscow, on 19 October 1956*, „Treaties and International Agreements Registered or Filed and Recorded with the Secretariat of the United Nations” 1957, Vol. 263, s. 99–117.

tysiąc japońskich jeńców, w tym także generałów. Zostali oni skazani za zbrodnie popełnione na terytorium Związku Sowieckiego (głównie na podstawie art. 58. kodeksu karnego z 1926 r.). Artykuł ten składał się z 14 paragrafów, z których każdy mógł zostać skutecznie wykorzystany przeciwko osadzonemu. Na przykład zgodnie z pierwszym działalność kontrrewolucyjna obejmowała wszystko, co miało na celu osłabienie sowieckich władz. Szeroka interpretacja tego przepisu mogła obejmować np. odmowę pracy, nawet gdy ktoś uczynił to z powodu głodu i wyczerpania. Inne punkty art. 58. dotyczyły chociażby pomocy w jakikolwiek sposób obcemu rządowi prowadzącemu wojnę przeciw ZSRS (§ 3); „pomocy udzielanej międzynarodowej burżuazji” (§ 4); „próby przekonania obcego państwa do wypowiedzenia wojny ZSRS” (§ 5); szpiegostwa oraz podejrzenia o nie (§ 6) czy też propagandy i agitacji wzywającej do obalenia lub osłabienia władzy (§ 10)¹⁴⁵.

Sowiecko-japońskie porozumienie miało więc kluczowe znaczenie, dając wielu jeńcom możliwość powrotu do ojczyzny. Łącznie proces ten trwał około 10 lat. Ostatni statek z żołnierzami przybył z Nachodki do portu Maizuru¹⁴⁶ w prefekturze Kioto w grudniu 1956 r.¹⁴⁷ Według danych prof. Siergieja Kuzniecowa w sumie do ojczyzny powróciło 548 380 jeńców japońskich¹⁴⁸. Z jednej strony cieszyli się, że udało im się przetrwać. Z drugiej zaś musieli znosić liczne szkody. Ze względu na opisane specyficzne japońskie podejście do kwestii niewoli wiele osób uważało, że decydując się na przeżycie, zachowali się niehonorowo. Przykładowo chorąży Sakamaki Kazuo otrzymał list następującej treści:

Nie rozumiem, jak mogłeś wrócić żywy. Dusze dzielnych towarzyszy, którzy walczyli z tobą i zginęli, muszą teraz płakać z powodu tego, co zrobiłeś. Jeśli nie wstydzisz się teraz za siebie, wyjaśnij dlaczego. Jeśli wstydzisz się, powinienes od razu popełnić samobójstwo i przeprosić duchy bohaterów, którzy zginęli honorowo¹⁴⁹.

Przyjęcie osób powracających z sowieckiej niewoli przez powojenne społeczeństwa było całkowicie odmienne w przypadku jeńców japońskich i niemieckich. Zarówno Zachodnie, jak i Wschodnie Niemcy otoczyły swoich byłych

¹⁴⁵ S. Kuznietsov, *Kwantung Army Generals*, s. 196–197.

¹⁴⁶ Obecnie w tym mieście funkcjonuje Maizuru Repatriation Memorial Museum, poświęcone japońskim jeńcom osadzonym w ZSRS; strona internetowa muzeum: <https://m-hikiage-museum.jp> (dostęp: 12.05.2021).

¹⁴⁷ N. Watanabe, *Korean Soldier*.

¹⁴⁸ C. Momoko Geber, *Songs of Japanese Prisoners*, s. 182.

¹⁴⁹ A. Krammer, *Japanese Prisoner of War in America*, „Pacific Historical Review” 1983, Vol. 52, No. 1, s. 90.

żołnierzy opieką. W RFN ich rehabilitacja stała się wręcz symbolem przemiany i odbudowy niemieckiego narodu. Podobnie w NRD, Socjalistyczna Partia Jedności Niemiec zadbała o ideologiczną i ekonomiczną reintegrację środowisk byłych jeńców w nowym systemie polityczno-gospodarczym. W Japonii stało się inaczej. Dawnych jeńców postrzegano raczej jako ucieleśnienie przegranej wojny. Ich los łatwiej było zapomnieć i zmarginalizować, zamykając w ten sposób źle kojarzony okres historii narodu¹⁵⁰.

Po repatriacji w trudnej sytuacji znaleźli się nawet japońscy generałowie. Opuścili oni armię. Z racji wieku i chorób wielu wkrótce zmarło. Pozostali, w zdemobilizowanej Japonii mieli problem z przystosowaniem się do nowych realiów i innych wartości japońskiego społeczeństwa. Armia będąca wcześniej najważniejszą sferą ich codziennego życia, przestała funkcjonować. Chociaż udało im się przeżyć i powrócić do ojczyzny, okazali się w niej niepotrzebni¹⁵¹. Szeregowi jeńcy zaś z powodu doznanych cierpień borykali się z dolegliwościami psychicznymi i fizycznymi. Ponadto przedstawiciele KPJ starali się dyskredytować opowieści z pobytu w sowieckich obozach. Zostały one jednak nagłośnione przez japońskie media, co stało się ostatecznie jedną z przyczyn antysowieckich nastrojów w powojennej Japonii¹⁵². Wiele analityków za tragedię byłych żołnierzy obwiniąło nie tylko władze Związku Sowieckiego, lecz także japońskie. Twierdzili bowiem, że rząd w Tokio porzucił swoich wojskowych oraz personel cywilny, czyniąc z ich przymusowej pracy rekompensatę za inwazję Japonii na państwa regionu. Niektórzy spośród byłych jeńców wyrażali przekonanie, że chciano tym ułaskawić władze sowieckie. Zdaniem wielu japońskich badaczy, jeszcze przed podpisaniem Deklaracji Poczdamskiej, władze w Tokio poinformowały Sowietów, że zgodzą się przekazać swoich żołnierzy i cywilów do pracy, jeśli otrzymają dzięki temu gwarancję, że Japonia pozostanie suwerennym krajem¹⁵³. Poszkodowani przez lata starali się dochodzić sprawiedliwości w sądach i uzyskać rekompensaty za niewolniczą pracę. Przedstawiciele japońskiego rządu przez wiele lat obawiali się jednak, że decyzja o przyznaniu odszkodowań dla własnych obywateli mogłaby skutkować licznymi pozwami wobec władz w Tokio, wystosowanymi przez osoby wielu narodowości, które w czasie II wojny światowej były w niewoli japońskiej¹⁵⁴.

¹⁵⁰ Y. Igarashi, *Homecomings*, s. 84.

¹⁵¹ S. Kuznietsov, *Kwantung Army Generals*, s. 198.

¹⁵² Y. Igarashi, *Homecomings*, s. 81–82, 101.

¹⁵³ M. Toyooki, *Lawsuit*, s. 1.

¹⁵⁴ Szerzej: K. Szczepańska, *Addressing the Allied POW Issue in Japan: The Case of POW Research Network Japan*, „Japan Forum” 2014, Vol. 26, Issue 1, s. 88–112; H. Shirai, 国際法から見た日本捕虜のシベリア抑留, s. 41; Law Library of Congress, *Japan WWII Pow and*

Niełatwy był też los powracających do ojczyzny Koreańczyków wcielonych wcześniej do cesarskiej armii. W okresie trwania niewoli władze ZSRS prawdopodobnie miały informacje o tym, że wśród japońskich żołnierzy znajdują się Koreańczycy. Potwierdzenie ich tożsamości było jednak czasochłonne, ponieważ wcześniej wielu przymusowo przyjęło japońskie imiona i nazwiska. Po zakończeniu niewoli około 2,3 tysięcy koreańskich jeńców zostało zabranych do portu Hungnam, ale tylko nieliczni pochodzący z Południa przekroczyli 38. równoleżnik i powrócili do domów. Ogromna większość pozostała w Korei Północnej lub udali się oni do Koreańskiej Prefektury Autonomicznej w Chinach. Nie otrzymali żadnych reparacji od rządu japońskiego. Ponadto niektórzy ponownie zostali żołnierzami zarówno w Korei Północnej, jak i Południowej. W ciągu kilku lat służyli więc w trzech armiach. Najpierw wcielono ich do armii Japonii. Po powrocie z niewoli, w trakcie wojny koreańskiej trafili do wojska północnokoreańskiego, a następnie po rozbrojeniu przez armię Południa, walczyli w jej szeregach¹⁵⁵. Pomimo tego dzieje II wojny światowej nadal nie są wystarczająco obszernie ukazane w literaturze północnokoreańskiej. Tamtejsze publikacje propagandowe podkreślają fakt, że to kapitulacja wrogiej im Japonii jest symbolem zakończenia tego konfliktu. Temat jeńców koreańskich w niewoli ZSRS jest z kolei całkowicie przemilczany. Wątek ten został też pominięty m.in. we wspomnieniach Kim Il-sunga zatytułowanych *With The Century*¹⁵⁶.

Część jeńców nigdy nie opuściła Związku Sowieckiego. Japońskie MSZ szacuje, że pozostało tam ponad tysiąc byłych żołnierzy¹⁵⁷. Ich sytuacja również nie była łatwa. Przykładowo były jeńiec Tetsurō Ahiko musiał co 3 miesiące zgłaszać się na posterunek milicji. Nie otrzymał odpowiednich dokumentów, wskutek czego nie mógł znaleźć pracy. Spał na podłodze w bazie wojskowej. Żywił się resztkami ze stołówki górniczej. Ostatecznie na stałe zamieszkał w Karagandzie. Dopiero 46 lat po tym, jak trafił do niewoli, odwiedził Japonię. Podobnie jak wielu innych byłych jeńców nie potrafił już nawet posługiwać się ojczystym językiem i nie pamiętał znaków kanji, a w rozmowie z rodziną korzystał z pomocy tłumacza. W japońskich mediach w dalszym ciągu pojawiają się historie byłych żołnierzy, którzy

Forced Labor Compensation Cases, www.loc.gov/law/help/pow-compensation/Japan-pow-compensation.pdf (dostęp: 22.03.2021), s. 37–38; The Japan Times, *Compensation for War Victims*, www.japantimes.co.jp/opinion/2010/06/27/editorials/compensation-for-war-victims/#.XxgHF3txeUk (dostęp: 22.03.2021).

¹⁵⁵ N. Watanabe, *Korean Soldier*.

¹⁵⁶ Szerzej: I.-s. Kim, *With the Century*, Pyongyang 1995.

¹⁵⁷ C. Momoko Geber, *Songs of Japanese Prisoners*, s. 182.

mieszkają w Rosji lub w krajach dawnego ZSRS¹⁵⁸. Władze w Tokio wielokrotnie deklarowały jednak, że będą wspierać finansowo projekt sprowadzania swoich obywateli do Japonii¹⁵⁹.

Zakończenie

Mimo że temat podjęty w niniejszym artykule jest znany w Japonii (opublikowano tam około 2 tysięcy opracowań opartych na wspomnieniach jeńców osadzonych w Związku Sowieckim¹⁶⁰), to wciąż istnieje bardzo mało prac w językach zachodnich, które wyczerpująco ukazałyby te zagadnienia. Japończycy, którzy przetrwali sowiecką niewolę, co roku 23 sierpnia obchodzą Dzień Internowanych na Syberii i gromadzą się na Cmentarzu Narodowym Chidorigafuchi, by modlić się za dusze poległych. Z przyczyn naturalnych grono tych osób szybko się zmniejsza. Według grupy „Centrum Wsparcia i Dokumentacji dla byłych jeńców wojennych i internowanych przez Rosję Sowiecką po II wojnie światowej” ich średni wiek w 2018 r. wynosił 95 lat, a przy życiu pozostawało wtedy ich już mniej niż 10 tysięcy¹⁶¹. Zaskakujące jest to, że pomimo doznawanych cierpień, chorób, znoszenia kilkudziesięciostopniowych mrozów oraz świadomości, że ponad 50 tysięcy ich towarzyszy poniosło śmierć, wielu z nostalgią wspomina czas spędzony w ZSRS. Twierdzą oni, że była to szkoła życia, która zahartowała ich charakter i nauczyła przetrwać w każdych warunkach. Siergiej Kuzniecowa uważa, że przyczyna takiego nastawienia może być bardzo prozaiczna – mianowicie znaleźli się oni w niewoli, kiedy byli młodzi, co zazwyczaj wzmacnia u ludzi skłonność do gloryfikowania tego okresu życia, bez względu na okoliczności, w jakich wtedy przyszło im egzystować¹⁶². Ich los nadal jest przedmiotem badań japońskich hi-

¹⁵⁸ R. Orange, I. Kuwajima, *The Last Japanese Man*; The Mainichi, *Japanese Survivor of Siberian Internment Camp Yearns to Return to Japan*, <https://mainichi.jp/english/articles/20170605/p2a/00m/0na/015000c> (dostęp: 22.03.2021).

¹⁵⁹ N.D. Kristof, *Japan's Blossoms Soothe a P.O.W. Lost in Siberia*, www.nytimes.com/1998/04/12/world/japan-s-blossoms-soothe-a-pow-lost-in-siberia.html (dostęp: 30.02.2021).

¹⁶⁰ Np.: K. Hokari, *Shiberia Furyoki – Heishi no Kakoku Naru Yokuryu Taiken*, Tokyo 2017; F. Hatatani, *Shiberia Yokuryu Towa Nandattanoka*, Tokyo 2009; M. Shigeru, *Soren Gokuso Jyuuichi Nen*, Tokyo 1979.

¹⁶¹ The Mainichi, *Gov't Should Pass on Memories of Japanese POWs Interned in Siberia*, <https://mainichi.jp/english/articles/20180824/p2a/00m/0na/016000c> (dostęp: 22.03.2021).

¹⁶² S. Kuznetsov, *...Yet Still They Remember*.

storyków i instytucji rządowych. Tamtejsze Ministerstwo Zdrowia, Pracy i Opieki Społecznej stale aktualizuje listę zmarłych w niewoli sowieckiej, których tożsamość udało się ustalić (w pierwszym kwartale 2022 r. liczba ta wynosiła 40 415 osób)¹⁶³. Środowisko byłych jeńców domaga się jednak większego zainteresowania ze strony władz, upamiętnienia ich tragedii oraz zaangażowania w sprawę odzyskania szczątków zmarłych¹⁶⁴. Jak wspomniano, po zakończeniu wojny zostali oni bowiem przez władze w Tokio niejako poświęceni na rzecz korzyści politycznych. Późniejszy powrót do ojczyzny wiązał się z wieloma szykanami, a próby wyegzekwowania zadośćuczynienia przez lata były utrudniane przez japońskie sądy. Historia setek tysięcy rodaków przetrzymywanych w ZSRS nadal jest też słabo znana młodemu pokoleniu Japończyków. Wielu byłych jeńców ma zatem nadzieję, że przed śmiercią doczekają się odpowiedniego nastawienia względem ich przeszłości ze strony japońskich władz oraz społeczeństwa.

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY)

- Aldrich R., *The Faraway War: Personal Diaries of the Second World War in Asia and the Pacific*, London 2005.
- Barshay A.E., *The Gods Left First. The Captivity and Repatriation of Japanese POWs in Northeast Asia, 1945–1956*, Berkeley and Los Angeles, London 2013.
- Dähler R., *The Japanese Prisoners of War in Siberia 1945–1956*, „Internationales Asienforum” 2003, Vol. 34, s. 285–302.
- Dover J.W., *Embracing Defeat. Japan in the Wake of World War II*, New York 1999.
- Drea E.J., *Japan's Imperial Army: Its Rise and Fall, 1853–1945*, Lawrence 2009.
- Ferguson N., *Prisoner Taking and Prisoner Killing in the Age of Total War: Towards a Political Economy of Military Defeat*, „War in History” 2004, No. 11 (2), s. 148–192.
- Gilmore A.B., *You Can't Fight Tanks with Bayonets: Psychological Warfare Against the Japanese Army in the Southwest Pacific*, Lincoln & London 1998.
- Hatatani F., *Shiberia Yokuryu Towa Nandattanoka*, Tokyo 2009.
- Hokari K., *Shiberia Furyoki – Heishi no Kakoku Naru Yokuryu Taiken*, Tokyo 2017.
- Ibuki Y., *One More Fight for Redress Regarding WWII in Asia*, www.us-japandialogueonpows.org/Siberia.htm (dostęp: 21.03.2021).

¹⁶³ Ministry of Health, Labour and Welfare, 「旧ソ連邦抑留中死亡者名簿」に係る未提供資料の提供を求めるためのロシア政府への情報提供について, www.mhlw.go.jp/houdou/2009/03/h0306-1.html (dostęp: 12.05.2021); Ministry of Health, Labour and Welfare, ロシア連邦政府等から提供された抑留者に関する資料の公表（特定者の追加掲載）について, www.mhlw.go.jp/stf/newpage_09648.html (dostęp: 12.05.2021).

¹⁶⁴ The Mainichi, *Gov't Should Pass*.

- Igarashi Y., *Homecomings. The Belated Return of Japan's Lost Soldiers*, New York 2016.
- The Japan Times, *Compensation for War Victims*, www.japantimes.co.jp/opinion/2010/06/27/editorials/compensation-for-war-victims/#.XxgHF3txeUk (dostęp: 22.03.2021).
- Katasonova E.L., *Japanese Prisoners of War in the USSR: Facts, Versions, Questions*, „Russian Japanology Review” 2020, Vol. 3 (No. 2), s. 52–67.
- Kim I.-s., *With the Century*, Pyongyang 1995.
- Kirichenko A.A., Grishachev S.V., *The „Manchurian Blitzkrieg” of 1945 and Japanese Prisoners of War in the Soviet Union*, w: *A History of Russo-Japanese Relations: Over Two Centuries of Cooperation and Competition*, eds D. Streltsov, N. Shimotomai, Leiden–Boston 2019, s. 334–351.
- Krammer A., *Japanese Prisoner of War in America*, „Pacific Historical Review” 1983, Vol. 52, No. 1, s. 67–91.
- Kristof D.K., *Japan's Blossoms Soothe a P.O.W. Lost in Siberia*, www.nytimes.com/1998/04/12/world/japan-s-blossoms-soothe-a-pow-lost-in-siberia.html (dostęp: 30.03.2021).
- Kuznetsov S., *The Ideological Indoctrination of Japanese Prisoners of War in the Stalinist Camps of the Soviet Union (1945–1956)*, „The Journal of Slavic Military Studies” 1997, Vol. 10, Issue 4, s. 86–103.
- Kuznetsov S., *Kwantung Army Generals in Soviet Prisons*, „The Journal of Slavic Military Studies” 1998, Vol. 11, Issue 3, s. 187–199.
- Kuznetsov S., *The Situation of Japanese Prisoners of War in Soviet Camps (1945–1956)*, „The Journal of Slavic Military Studies” 1995, Vol. 8, Issue 3, s. 612–629.
- Kuznetsov S., *...Yet Still They Remember Times Spent in Siberia with Nostalgia*, <https://siberiantimes.com/home/voice-of-siberia/yet-still-they-remember-times-spent-in-siberia-with-nostalgia/> (dostęp: 22.03.2021).
- Kuznetsov S. et al., *Construction in Post-War Siberia: Participation of German and Japan Prisoners of War*, IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, s. 1–12.
- La Forte R.S., *World War II. Far East*, w: *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment*, ed. J.F.Vance, Santa Barbara 2000, s. 333.
- Law Library of Congress, *Japan WWII Pow and Forced Labor Compensation Cases*, www.loc.gov/law/help/pow-compensation/Japan-pow-compensation.pdf, s. 1–42, (dostęp: 22.03.2021).
- Lukoyanov I.V., *Russia and Japan in the Late 19th to 20th Centuries: the Road to War and Peace*, w: *A History of Russo-Japanese Relations: Over Two Centuries of Cooperation and Competition*, eds D. Streltsov, N. Shimotomai, Leiden–Boston 2019, s. 63–79.
- The Mainichi, *Gov't Should Pass on Memories of Japanese POWs Interned in Siberia*, <https://mainichi.jp/english/articles/20180824/p2a/00m/0na/016000c> (dostęp: 22.03.2021).
- The Mainichi, *Japanese Survivor of Siberian Internment Camp Years to Return to Japan*, <https://mainichi.jp/english/articles/20170605/p2a/00m/0na/015000c> (dostęp: 22.03.2021).

- Ministry of Health, Labour and Welfare, 「旧ソ連邦抑留中死亡者名簿」に係る未提供資料の提供を求めるためのロシア政府への情報提供について, www.mhlw.go.jp/houdou/2009/03/h0306-1.html (dostęp: 12.05.2021).
- Ministry of Health, Labour and Welfare, ロシア連邦政府等から提供された抑留者に関する資料の公表（特定者の追加掲載）について, www.mhlw.go.jp/stf/newpage_09648.html (dostęp: 12.05.2021).
- Momoko Geber C., *Songs of Japanese Prisoners of War in the Soviet Union after World War II*, „Vienna Journal of East Asian Studies” 2019, No. 11, s. 179–211.
- National Defense Intelligence College, *Interrogation World War II, Vietnam and Iraq*, NDIC Press, Washington 2008.
- Nikkei, シベリア抑留は「歪曲」 記憶遺産でロシア, www.nikkei.com/article/DGXLAS0040008_T21C15A0000000 (dostęp: 30.03.2021).
- Orange R., Kuwajima I., *The Last Japanese Man Remaining in Kazakhstan: A Kafkaian Tale of the Plight of a Japanese POW in the Soviet Union*, www.japansubculture.com/the-last-japanese-man-remaining-in-kazakhstan-a-kafkaian-tale-of-the-plight-of-a-japanese-pow-in-the-soviet-union (dostęp: 7.04.2021).
- Park J. - m., *The Survivor: Last Korean War Criminal in Japan Wants Recognition*, www.usnews.com/news/world/articles/2020-08-03/the-survivor-last-korean-war-criminal-in-japan-wants-recognition (dostęp: 12.03.2021).
- Potsdam Declaration, www.ndl.go.jp/constitution/e/etc/c06.html (dostęp: 24.03.2021).
- Rogut D., *Polacy z Wileńszczyzny w obozach sowieckich „saratowskiego szlaku” (1944–1949)*, Toruń 2003.
- Rozmowa K. Weber z Tekawa Hiroshim o jenieckiej przeszłości Yano Saburo – dziadka jego żony, który przeżył sowiecką niewolę. Informacja uzyskana 17.05.2021.
- Sano I.P., *One Thousand Day in Siberia, The Odyssey of a Japanese-American POW*, Lincoln & London, 1997.
- Sevela M., *Sakhalin: the Japanese Under Soviet Rule*, „History Today” 1998, Vol. 48, s. 1–5.
- Shigeru M., *Soren Gokuso Jyuuichi Nen*, Kodansha, Tokyo 1979.
- Shimura E., 俺の手、まるでミイラの様 「衣食住ない」シベリア抑留, www.asahi.com/articles/ASN8G6VTLN86UNHB00K.html?fbclid=IwAR0kBEuARBqdw-FHY0JfCvHqB1orR42LURw9ZXhTP59vUpws_nnMxjldkw (dostęp: 6.04.2021).
- Shirai H., 国際法から見た日本捕虜のシベリア抑留, www.jstage.jst.go.jp/article/jares1993/1994/23/1994_23_33/_pdf/-char/ja (dostęp: 29.03.2021), s. 33–42.
- Straus U., *The Anguish of Surrender: Japanese POWs of World War II*, Seattle 2003.
- Surrender by Japan, Instrument of Surrender Signed at Tokyo Bay September 2, 1945; Proclamation by Emperor of Japan Dated September 2, 1945*, www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000003-1251.pdf (dostęp: 11.05.2021), s. 1251–1253.
- Szapował J., *Japończycy w obozach dla jeńców wojennych w sowieckiej Ukrainie (1946–1949). Historia nienapisana*, w: *Sowieckie obozy dla jeńców wojennych i internowanych*

- 1939–1956. *Przykłady wybranych narodów*, red. J. Bednarek, D. Rogut, Łódź–Warszawa 2018, s. 159–167.
- Szczepańska K., *Addressing the Allied POW Issue in Japan: The Case of POW Research Network Japan*, „Japan Forum” 2014, Vol. 26, Issue1, s. 88–112.
- Tomita T., *The Reality of the Siberian Internment: Japanese Captives in the Soviet Union and Their Movements after Repatriation*, w: *A History of Russo-Japanese Relations: Over Two Centuries of Cooperation and Competition*, eds D. Streltsov, S. Nobuo, Leiden–Boston 2019, s. 305–333.
- Toyoaki M., *Lawsuit Seeks Japanese Government Compensation for Siberian Detention: Who Was Responsible for Abandoning Japanese Soldiers and Settlers in Mainland Asia After World War II?*, „The Asia Pacific Journal” 2009, Vol. 7, No. 1, s. 1–13.
- The War Department of Japan, *Senzinkun. Field Service Code*, Tokyo 1941.
- Union of Soviet Socialist Republics and Japan, Joint Declaration, Signed at Moscow, on 19 October 1956*, w: „Treaties and International Agreements Registered or Filed and Recorded with the Secretariat of the United Nations” 1957, Vol. 263, s. 99–117.
- Usmon U., *Yaponlar choyxonada o'zimizga o'xshab, chordona qurib o'tirishardi*, www.bbc.com/uzbek/central_asia/2010/09/100903_ltn_japan_prisoners (dostęp: 27.03.2021).
- Watanabe N., *Korean Soldier Internees in Siberia and the Issue of (un)redressability*, www.iiias.asia/the-newsletter/article/korean-soldier-internees-siberia-issue-unredressability (dostęp: 18.03.2021).
- Weber K., *Przed wszystkim honor. Przyczyny i przejawy specyficznego postrzegania jeńnictwa w kulturze Japonii – w kontraście do norm społeczeństw zachodnich*, „Studia Orientalne” 2021, nr 2 (20), s. 25–41.
- Wiley E., *The Uncertain Summer of 1945*, www.nsa.gov/Portals/70/documents/news-features/declassified - documents/cryptologic - quarterly/The_Uncertain_Summer_of_1945.pdf (dostęp: 5.04.2021).
- БОЕНОПЛЕННЫЕ ЯПОНСКИЕ В СССР*, www.dodi.ru/glossary/ru/v/v18/ (dostęp: 20.03.2021).

O autorach:

dr Kamil Weber – adiunkt w Dziale Naukowym Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych.

Zainteresowania badawcze: polityka międzynarodowa (przede wszystkim region Azji Wschodniej) oraz tematyka II wojny światowej.

e-mail: k.weber@cmjw.pl

dr Nicolas Levi – adiunkt, wykładowca w Instytucie Kultur Śródziemnomorskich i Orientalnych Polskiej Akademii Nauk.

Zainteresowanie badawcze: nauki północnokoreanistyczne (historia, kultura).

e-mail: nicolas_levi@yahoo.fr